

81.240-5
СБ44

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ

ВИПУСК I

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1949

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ

ВИПУСК 1

283224

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1949

*Друкується за постановою Редакційно-видавничої Ради Академії наук
Української РСР*

Редакційна колегія:

В. С. Ільїн (головний редактор), Ф. Т. Жилко, К. К. Цілуйко.



Л. А. БУЛАХОВСЬКИЙ

НАШІ ЗАВДАННЯ

На сучасному важливому етапі розвитку нашої мовознавчої науки, завдання якого визначені історичними постановами ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з питань ідеологічної роботи, великого значення набуває дослідження живої мови народу.

Ленінсько-сталінська національна політика поставила на всю широчінь перед українським народом завдання першорядного значення — розвиток його мови на живих народних засадах. Соціалістична своїм змістом радянська культура знаходить свій вияв у формах живої національної розмовної та писемної мови. Колосальний розвиток усіх типів шкіл, де викладання ведеться рідною мовою, здійснюється цілою армією учителів, для яких рідне слово є засіб і доконечна умова їх діяльності. Це виключає байдужість до того, що стосується питань, сказати б, живого мовознавства, до того, висновки чого можуть так або інакше бути скеровані на об'єкти безпосередньої роботи над словом. Але практика буває плідною переважно тоді, коли знаходить підтримку в діяльній і розвиненій науковій теорії. Розвиток загального мовознавства не байдужий для практичної роботи над мовою, але ця велика ділянка нашої науки з її намаганням до відкриття умов та закономірностей, що керують мовними процесами, може йти далі в своїх висновках, лише раз у раз збагачуючись не тільки новими ідеями, а й новими матеріалами, найцінніші з яких — здобуті вивченням живої мови, переважно своєї рідної мови. Енгельс чітко й переконливо вказав, що „...«матерія і форма рідної мови» стають зрозумілими тільки тоді, коли простежується її виникнення і поступовий розвиток, а це неможливо, коли лишати без уваги, поперше, її власні омертвілі форми і, по-друге, споріднені живі і мертві мови“¹. Ми всі знаємо ціну історичним студіям на ділянці мови. Але ніхто з нас, звичайно, не має найменшого сумніву, що саме вивчення діалектів є чи не найкращий спосіб справжнього

¹ Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, Держполітвидав УРСР, К., 1949, стор. 290

освітлення тих лише уривчастих, неповних фактів, що їх наука здо-буває з пам'яток писемної мови.

Беручись за велику справу — збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови, ми не можемо і не маємо права забувати різних теоретичних і практичних цілей, яким ця справа має служити. Використовуючи великий і цінний досвід діалектологічної роботи Академії наук СРСР, поряд з натуральним інтересом до історії мови, мовних відкладень різних епох, розрізнити які допомагає діалектний матеріал, ми ставимо перед атласом також завдання не меншої ваги — відбити в географічному розшаруванні нашу мовну сучасність, — діалектне забарвлення мови молодого, радянського покоління, стосунок її розмовних елементів до писемних тощо.

Атлас, — у цьому не може бути сумніву, — буде побудований з пильним урахуванням соціального і професійного розшарування України, з увагою не тільки, як це робилось традиційно, до глухого села, де легше знаходити залишки минулого, а й до радянського колгоспного села з його прогресивними мовними тенденціями і до радянських міст, цих осередків нової, соціалістичної культури, відбитої в певних явищах мовного порядку.

У нашій діалектології ще не зайняли досі належного місця ні в аспекті сучасності, ні в історичному питанні ономастики — вивчення власних імен, топоніміки України, — хоч підготовчі студії в цьому напрямі пов'язані з роботою окремих товаришів, належних до нашого інституту (вказу зокрема на участь керівника відділу української мови В. С. Ільїна в укладанні трудомісткого видання Інформаційно-статистичного відділу при Секретаріаті Президії Верховної Ради Української РСР — Українська РСР, адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 р.); характеристики явищ двомовності, як мов найближче споріднених, української і російської, української і білоруської, так і структурно віддалених — української та молдавської, української і угорської (мадьярської) тощо; процесів інтеграції в мові молодого, радянського покоління; ритмомелодичних ознак говірок; народження слів та шляхів їх поширення; виникнення та поширення нових синтаксичних зворотів; напрямів граматичної аналогії і т. ін.

„Польову“ роботу — призибування матеріалу з ділянок фонетики, морфології (переважно — словозміни), з синтаксису і словника, як вона велась досі, вже в найближчий час треба буде поглибити і поширити. Щодо поглиблення — вказу на гостру потребу, хоча б в самому історичному аспекті, зважити на спеціальні питання, що ставляться в мовознавчих історичних працях, і доповнити нашу „Програму“ тим, що допомогло б здобути матеріал для тих або інших відповідей на ці порушені в науці питання.

Діалектологічний атлас України, гадаю, не повинен перетворитися на атлас лише української, штучно ізольованої мови. Наша відповідальність перед наукою і фактами, які вона фіксує, зобов'язує нас з усією уважністю поставитись до явищ мовного збли-

ження трьох близько споріднених, братніх східнослов'янських мов. — явищ, що невинно відбуваються на території УРСР. Вільні від націоналістичних упереджень, ми подбаємо про те, щоб з правдивістю, обов'язковою для науки та її представників, відбити в атласі справжній стан речей також щодо інтеграційних процесів відносно української мови в її зв'язках з російською і білоруською.

Зазначу ще один момент, як мені здається, принципової ваги. Програми досі розраховувались, і натурально, на людей з середньою освітою. Тимчасом у нас буйно зростає і великою мірою вже зросла філологічно підготована молодь з вищою освітою. Ми маємо право розраховувати на філологічні кадри як на такі, що перед ними можна, а коли можна, то і слід, поставити серйозніші завдання призбирування діалектного матеріалу. Отже, можна вже й зараз подумати, поряд із перевиданням Програми, сказати б, усталеного типу, про підготовку Програми науково ґрунтовнішої, придатної для поглибленішої філологічної роботи — матеріалу майбутніх дисертацій тощо.

Б. О. ЛАРІН

ПРО МЕТОДОЛОГІЮ РАДЯНСЬКОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

І

Минуло майже два роки, як розпочалася лінгвістична дискусія між прихильниками нового вчення про мову та їх супротивниками. Ця дискусія продовжується, все більш поглиблюючись і все ширше захоплюючи різні галузі мовознавства, різні проблеми, різні роботи останніх років. Вона позначається і на ході лінгвістичних нарад і конференцій, присвячених окремим темам, наприклад, на змісті роботи наших діалектологічних нарад.

Керівну роль у ході лінгвістичної дискусії відіграли центральні органи нашої партійної преси. Широкі кола лінгвістів у різних республіках Радянського Союзу жваво відгукнулись на статті цих газет і доклали немало зусиль, щоб повніше висвітлити, глибше зрозуміти і подолати власні помилки, власні й чужі хибні теорії, старі забобони і викрити псевдопрогресивні, псевдореволюційні догми.

Проте не можна сказати, що ми уже досягли поставленої собі мети: звільнитися до кінця від псевдонаукових традицій, від ідеалістичних і формалістичних поглядів, стати твердо і послідовно на позиції нового вчення про мову, створеного акад. М. Я Марром та його школою, очолюваною зараз акад. І. І. Мещаніновим.

Історики і археологи — наші найближчі співники і соратники в боротьбі з буржуазною ідеологією в суспільних науках — не без підстав дорікають нам у відставанні, вони не знаходять допомоги й підтримки в наших роботах, не „відчувають нас ліктем“. Ці докори треба визнати цілком заслуженими. Легко переконатися в цьому, звернувшись до актуальних тем сучасної історичної науки.

Для з'ясування історичної долі того чи іншого типу матеріальної культури епохи пізнього неоліту чи бронзи, для більш точного приурочення його до якої-небудь народності, племені необхідно співставити археологічні дані з мовними, археологічні карти з лінгвістичними, необхідно мати аргументацію з боку лінгвістичної палеонтології, — необхідний аналіз топоніміки та етніміки, необ-

хідна розробка історичної діалектології, що заходить в глибини протоісторії, доведеної принаймні до епохи докласового суспільства. Наші лінгвісти після акад. М. Я. Марра майже не займаються ні палеонтологією, ні аналізом топоніміки, ні поглибленою історичною діалектологією.

Ми займаємось лінгвістичною географією, від наших атласів чекають великої допомоги всі наші наукові працівники, але треба багато ще зусиль, щоб виправдати ці сподівання.

Для вирішення питання про утворення націй Радянського Союзу, як і для більш глибокої історичної перспективної проблеми етногенезу Східної Європи і Азії, історикам доконечно необхідна допомога лінгвістів. Та й досі історики, археологи, етнологи б'ються над цими питаннями одні; лінгвісти мовчать, бо вони не підготовлені, бо вони не мають смаку до розробки таких тем, залишаючись у полоні „класичного“ історико-порівняльного чи описового мовознавства, і судорожно чіпляються за догму прамови, як за рятувальний пояс, як тільки відриваються від твердого ґрунту документа писемності близьких історичних епох.

Для дослідження багатьох часткових питань з історії матеріальної і духовної культури наших народів могли б дати надзвичайно важливий матеріал і лінгвістичні дослідження найменувань реалій, спеціальної термінології, зокрема технічної. Проте подібних лінгвістичних досліджень маємо небагато. Тому-то нашим видатним історикам акад. Б. Д. Грекову, проф. Б. А. Рібакову та іншим часто доводилося в своїх дослідженнях вирішувати своїми засобами і те, що стосувалося лінгвістичних питань.

Оновлення вузівського викладання лінгвістичних дисциплін посувається повільно.

Певний застій шкільного навчання з рідної і чужих мов теж лягає каменем на сумлінні лінгвістів. Кожний із нас несе долю провини за відзначене тут відставання лінгвістики від передової теорії, від вимог життя, від запитів суміжних спеціалістів, від повсякденної практики, — це безперечно.

Обвинувачення пред'явлені, як відомо, не тільки явним чи тим ворогам нового вчення про мову, що маскуються, вони пред'явлені і прихильникам його, навіть тим, що відіграють керівну роль. Але є обвинувачення і обвинувачення. Жалюгідними і негідними слід визнати радіння самих відсталих „попутників“, пенсіонерів своєї слави чи дрібних дармоїдів науки з приводу гострих критичних зауважень в останній статті газети „Культура и жизнь“ на адресу деяких авторитетних лінгвістів. Критика „не дивлячись на особи“, критика учнями своїх учителів, — не новина у нас. Але розмах цієї критики лінгвістичних вчень і напрямків, що викриває помилки не тільки ретроградів і старовірів, але і передових, провідних прихильників і творців нового вчення про мову, повинен вселити глибоку тривогу за стан нашого циклу дисциплін, а не радість, — повинен викликати здорове намагання вийти з прориву великими дружними, спільними зусиллями, а не злорадість.

Лінгвістична географія, як одна з галузей радянського мовознавства, ставить собі ту ж основну мету, що й інші його галузі: створити опорну базу для справді наукової історії мови у зв'язку з мисленням і свідомістю, у зв'язку з історією матеріальної і духовної культури народу; зібрати багатий і достовірний матеріал для марксистсько-ленінського витлумачення мовних відображень революційного зрушення від капіталізму до соціалізму і переходу від соціалізму до комунізму.

Вивчення мовлення і мови широких народних мас на величезних просторах нашої батьківщини за єдиним планом на основі самої передової теорії — це найважливіша тепер і найбільш відповідальна, найбільш захоплююча для більшості мовознавців справа.

Не дарма цій справі віддають свої сили найпередовіші лінгвісти всіх республік Радянського Союзу. Акад. М. Я. Марр і акад. І. І. Мещанинов неодноразово повторювали, що постійна, рік у рік відновлювана польова робота є доконечною необхідністю для лінгвіста-теоретика і лінгвіста-практика, що тільки безпосереднє спілкування з народом, вивчення живої мови з уст народу дає сили і засоби для переборення мертвих догм, хибних традицій, примарних теорій, породжених „кабінетними самітниками“, кафедральною професурою, що звисока споглядає польову роботу.

Не випадково саме діалектологи — ось уже 15 років — ідуть попереду інших мовознавців в організації масового наукового руху, який викликає великий громадський інтерес, скерований до повного перегляду традиційних наукових канонів. У нас не буває конференцій, багатолюдних нарад, з'їздів з питань нормативної чи історичної граматики, з питань словникової справи чи стилістики, але міцно входять у звичай регулярні щорічні наради і з'їзди з питань Діалектологічного атласа і в Ленінграді, і в Москві, і в Києві. У нас нема спеціальних органів з інших лінгвістичних дисциплін, але з 1947 р. виходить „Бюллетень діалектологического сектора ИРЯЗ“, а тепер ми починаємо видання бюлетеня Діалектологічного атласа України. З'явився і випуск Куйбишевського діалектологічного бюлетеня, підготовляється діалектологічний збірник одеської групи працівників ДАУ.

Все це добрі показники. Але невістачає нам, радянським діалектологам, ще багато дечого. Перше і головне, чого нам невістачає, — це розроблена теорія радянської лінгвістичної географії. Ось над цим і треба тепер більш за все думати і працювати. Тоді багато труднощів відпаде і, зокрема, буде упорядкована і удосконалена наша техніка, що відразу прискорить роботу. Розробка теоретичних основ дозволить розгорнути серію досліджень, і тоді радянські діалектологи будуть гідні зватися „передовим загоном“ лінгвістів.

Чи треба говорити, що теоретичні роботи найбільше послужать усвідомленню і переборенню наших помилок, нездорових ухилів?

Ніщо так не підвищить інтерес і змістовність діалектологічних з'їздів, як доповіді з теоретичних питань. Це показали виступи тт. Ф. П. Філіна, С. Д. Кацнельсона, Н. П. Гринкової на ленинградських нарадах.

3

Термін „лінгвістична географія“ приурочують звичайно до перших спроб діалектологічних атласів кінця XIX та початку XX століття. Але дійсним початком її слід вважати задум охоплення обстеженням народних говорів всієї країни за однією анкеткою. Такий задум вперше виник і опублікований був у Росії в 50-х роках Ізмаїлом І. Срезневським у Російському географічному товаристві, задовго до Венкера і Жільєрона.

За анкеткою І. І. Срезневського був зібраний досить багатий матеріал, але ніхто не взяв на себе його картографування. Матеріал цей зберігається в архіві Географічного товариства і зрідка використовується діалектологами.

Другою аналогічною спробою була експедиція П. Чубинського, К. Михальчука в Південно-Західний край, цінні діалектологічні матеріали якої також збереглися.

Проте лише картографування діалектологічних матеріалів і вирішення ряду історичних проблем на підставі карт атласа зміцнило авторитет і висунуло на видне місце нову дисципліну — лінгвістичну географію. На фоні індоевропейської компаративістики, що все більше вироджується і ніяк не знаходить виходу із схематичного формалізму молодогограматичних традицій, молода школа лінгвістичної географії в працях своїх перших і кращих представників вирізняється своєю прогресивністю.

Як відомо, лінгвістична географія на початку робила спроби виступити в деяких своїх положеннях проти індоевропейської компаративістики. Виступи були проти позасемантичних звукових законів, проти етимології слів, заснованої на формальній порівняльно-історичній граматиці, проти мнимої стихійності й несвідомості всіх мовних процесів, проти „єдиного потоку“ історії мови і т. д.

Але далі виступів проти індоевропейістики буржуазна лінгвістична географія (Ж. Жільєрон) не пішла. Індоевропейістику підірвало і звалило всю будову молодогограматиків нове вчення про мову акад. М. Я. Марра.

Коли Жільєрон, відкидаючи універсальні звукові закони, з'ясував деякі звукові зміни французьких діалектів у всій конкретності їх історичного і географічного перебігу, то М. Я. Марр поставив з голови на ноги всю фонетику, всю теорію мови, показавши, що нема такого елемента мови (в тому числі — звука), який би не був осмислений у своєму початковому етапі, що лексика й синтаксис відкривають нам найглибші перспективи (історичні і глото-

гонічні). Коли Жільєрон говорив про свідому турботу мовця за свою мову, то М. Я. Марр створив основи мовної політики, що має величезне значення в нашому соціалістичному будівництві. Можна продовжувати ці зіставлення, та кожний і сам зробить це при невеличкому зусиллі пам'яті.

Прогресивність ідей Жільєрона, що виступав ще наприкінці ХІХ та на самому початку ХХ ст., є відносною. Більша близькість і безперешкодність стосунків за географічними умовами поміж певними районами пояснює близькість їх діалектів; великі ріки, великі торговельні шляхи були провідниками мовних новин, наприклад, елементів столичної і загальної мови. Непрохідні гірські хребти, лісові масиви, болотисті смуги, піщані пустелі були в далекому минулому рубежами розповсюдження мов і культур. Багаторазова зміна культурних осередків і політичних центрів, з одного боку, і поряд з цим виразний вплив мовного субстрату — породжували різні перебої, зрушення в історії мови, а це не вкладається у вчення молодогограматиків про розвиток мов шляхом рівномірної і прямолінійної еволюції, шляхом розгалуження і подрібнення.

Ось на цих декількох прикладах можна бачити, що прогресивне значення лінгвістичної географії на першому етапі її розвитку не можна заперечувати. Але було б помилковим уявляти буржуазну лінгвістичну географію як матеріалістичну науку, вільну від перворідних гріхів буржуазного мовознавства.

Теорія молодогограматиків в трохи підновленому вигляді має силу в буржуазному мовознавстві і не витіснена новим напрямком лінгвістичної географії через те, що цей напрямок уже втратив свій прогресивний характер, а його полемічний пафос тепер уже згас. Зарубіжні лінгвогеографи намагаються пристосувати новий метод до старої теорії, поставити його на службу своїм формалістичним концепціям. За допомогою атласа одні відкидають саме існування діалектів, другі стирають межі національних мов і ставлять під сумнів їх „спільність“, реальність їх історичної єдності, треті доводять всіляку перевагу (наприклад, культурну, соціальну) літературних мов городян, буржуазії над селянськими говорами, і з цього ясно, що зарубіжна лінгвогеографія служить тепер реакційно-політичним, а не науковим цілям.

4

Чим же відрізняється радянська лінгвістична географія від зарубіжної, в якому напрямку йдуть наші роботи, все більше віддаляючись від зарубіжних?

І. Діалектологічний атлас української мови, як і атлас російської мови, вже в своїй підготовчій стадії виходить із положення про різноплеменний субстрат, про ряд племенних схрещень і послідовних мовних сходжень, які привели до утворення українського народу і мови.

Вся робота Діалектологічного атласа української мови (ДАУ) цілком скерована проти вчення про індоєвропейську і слов'янську прамову та єдиний „арійський“ пранарод, що ніби розселився по сучасних українських землях шляхом міграцій з Азії чи Німеччини, з Скандинавії чи з Прибалтики. ДАУ та інші радянські лінгвістичні атласи будуть могутнім тараном, що на трісочки розіб'є теорію прамови і всі шкідливі її породження (расизм, „арійський“ початок європейської історії, пангерманізм, „наукові“ претензії так званого „співдружжя“ націй англо-саксонської мови на світове панування і т. д.).

Кожна карта нашого атласа наочно покаже різноманітність коренів українського народу, множинність культурних традицій, збережених у живій народній мові. З цією метою ми включили в розділ лексики нашої Програми ряд питань, що дозволяють зібрати релікти давніх стадій розвитку мови, відповідних епосі примітивного землеробства, раннього скотарства, епосі патріархально-родової общини; в розділі синтаксису і морфології включені питання про розходження, а не тільки спільні всім говорам структурні моделі.

2. Боротьба з формалістичним відривом мови, як самодостатньої системи, від мислення, суспільного ладу і господарської діяльності колективу її носіїв послідовно провадиться тільки в радянській лінгвістичній географії.

Карти наших атласів служитимуть міцним фундаментом для історії слів і форм, яка побудована на вивченні найтіснішої історичної взаємообумовленості назви і концепта, на виявленні нерозривного зв'язку мови й практичної діяльності людини, на з'ясуванні залежності зміни значення слова і зміни означуваної реалії від розвитку суспільства та його виробничих сил. Цій меті підпорядкований добір і формулювання питань в наших програмах. Можливо, що не завжди цієї мети досягнуто, ще не пізно саме зараз виявити недоліки нашої анкети і виправити їх.

3. Формалістична схоластика зарубіжної лінгвістики призводить до розглядання не тільки мовних фактів у відриві від суспільної формації та її матеріальної бази, але навіть карт лінгвістичних атласів безвідносно до їх змісту, що призводить до такого, з дозволу сказати, „досягнення“, як класифікація спостережень конфігурації на карті мовних явищ не в плані відображення стадіальної історії діалектів, а в плані зорових зближень: а) клиноподібний ландшафт, б) ступінчастий ландшафт, в) острівці і т. д. Оскільки формалістів цікавить не так доля мовного факту, як зоровий ефект карти, вони намагаються скомбінувати по можливості більш строкаті, складні за малюнком ізоглос „килимні“ карти і проголошують закон опозицій, які суть методу лінгвістичної географії. Без опозицій діалектальних явищ нібито не може бути карти. І в цьому теж яскраво виявляється схильність до абстрактного схематизму.

Ми зустрічаємо раз у раз не опозиції двох явищ (акання — окання, дифтонг *ie* — монофтонг *i*), а складне сполучення і варіації

з трьох і більше компонентів: *ie—i—e*; *o—yo—ye—yi—yі—i*; ми зустрічаємо систематично повторювану в багатьох точках опозицію двох і більше варіантів у мові населення одного села; старанно будемо картографувати ці складні стосунки на одній карті, не подрібнюючи на окремі пари опозицій, не укладаючи по декілька карт на рефлексії і варіації одного явища заради „закона опозиції“. Ми не будемо боятися уникати карт, де співвідношення компонентів опозиції буде наближатися до такого:

999 : 1,

бо нас цікавить не графічна вишуканість карт, а багатство традицій народної мови, що дозволяє розгадувати її історію і заглянути в її майбутнє.

4. Теоретичний інтерес і наукова цінність лінгвістичного атласа зростатиме в міру розширення охоплюваної ним території і збільшення густоти сітки, тобто кількості обстежених населених пунктів.

Атлас Бельгії чи Голландії, атлас Швейцарії чи Каринтії може дати далекосяжні наслідки тільки тоді, коли він включиться в ланцюг однорідних атласів усіх сусідніх країн; сам по собі кожний такий атлас маленької території може мати тільки перевірочний, спробний характер або служити для вироблення принципів та техніки роботи. Саме таке призначення і лінгвістичного атласа району озера Селігер, який був складений ще в довоєнні роки, а вийшов у світ тільки в 1949 р.

Для історичних і теоретичних робіт великого плану і далекого прицілу можуть бути використані тільки атласи величезних територій і країн, не обмежених тісними рубежами однієї національної мови, однієї малої нації, країни, що має багато народів і національних мов.

Саме такий є розмах радянської лінгвістичної географії. Погоджені за своїми принципами і програмами атласи російський, український і білоруський, а також і атласи литовський та латиський, а можливо й польський, чеський та інші слов'янські, далі — примикаючі до них атласи: карельський, комі, марійський та мордовський, татарський, башкирський, казахський та узбецький, кавказькі та інші атласи, намічені, запроєктовані чи вже розпочаті, — дадуть у наші руки через кілька років грандіозний атлас мов Радянського Союзу, рівного якому не було і не може бути, доки нам протистоїть капіталістичний світ з його дрібною приватною ініціативою в науці, карликовими державами і одноосібно укладуваними мікроатласами.

5. Белінський писав майже 100 років тому: „В народній мові є своя свіжість, енергія, мальовничість, а в народних піснях і навіть казках — своє життя і поезія... не треба не тільки ставитися з презирством, але ще й треба їх збирати, як живі факти історії мови, характеру народу“.

Такий погляд на мову народних мас, що все глибше вкорінювався в широкі кола російської інтелігенції, зумовив і підготував

той розквіт російської, української, білоруської діалектології, плоди якого ми тепер повинні винести на суд громадськості у вигляді ряду капітальних діалектологічних атласів.

На відміну від вузькопрофесійного інтересу та вузькокастових кадрів укладачів зарубіжних атласів — радянська лінгвістична географія завоювала широке визнання. Не тільки студенти й аспіранти допомагають ученим нашої країни збирати матеріали для атласа, а й учителі, сільські комсомольські організації, активісти колгоспів та учні об'єднують свої зусилля, сприяючи здійсненню великих наукових починань Країни Рад. Можна вірити, що наша наука потрібна народу, служить народу, відповідає його інтересам, коли народ так енергійно підтримує її, допомагаючи нам. Саме цей широкий народний інтерес до збирання матеріалу для атласа та інших діалектологічних робіт гарантує значно вищу якість, більшу достовірність наших матеріалів у порівнянні з зарубіжними даними, через те що масова участь у збиранні, перевірки і контролі за якістю зібраних даних, повторні і взаємно доповнюючі записи гарантують від великої кількості помилок, що припустили й припускають буржуазні спеціалісти-одинаки, які ніким до пори, до часу не контролюються і здебільшого не мають можливості перевірити і виправити свої записи шляхом повторної поїздки чи звірки із записами інших обстежувачів, що працюють паралельно.

6. Колективні діалектологічні експедиції, обслідування мови кожного населеного пункту одночасно 4 чи 3 збирачами матеріалів до атласа — стали новиною радянської лінгвістичної географії з перших днів її розробки, з 1935 року, і міцно ввійшли як непорушне правило в наш звичай. У зв'язку з цим ми ніде й ніколи не обмежувались збиранням відомостей до діалектологічного атласа від однієї особи, що було і залишається основним прийомом лінгвістичної географії; ми опитуємо і записуємо мову 3, 4, 5 осіб у кожному селі (а під час роботи з соціальної діалектології міста ми залучаємо сотні осіб). Але крім безпосередніх співбесідників майже кожний раз в їх діалог із збирачем втручається багато односельчан, родичів, сусідів, допомагаючи діалектологів помітити, зробити зауваження або виключити всі індивідуальні особливості мови його інформатора, виправляючи його помилки, обмовки, відхилення від мовної норми говору.

7. Ми твердо дотримуємося принципу вивчення динаміки, а не тільки статички говору, через це завжди опитуємо і записуємо мову представників декількох різних поколінь і різних професійних груп сільського населення.

На Заході шукають уявлюваний „чистий“ діалект, позбавлений будь-яких домішок сусідніх говорів, чи посиленого впливу літературної (міської) мови. Через це для запису добирають малописьменних, аж ніяк не бувалих людей, до того ж і найстаршого покоління. Тільки найархаїчніший говір удостоюється включення до інвентаря атласа в буржуазній науці, а ми вивчаємо мову села, як

вона є, у всій її різноманітності й багатстві, у всіх її зв'язках з літературною мовою та іншими діалектами.

8. Ми вимагаємо запису зв'язних текстів мови, словосполук, реплік, діалогу, фраз розповіді. Через це матеріали, записані за питаннями одного розділу Програми, наприклад морфології, збагачують і доповнюють деякими контрольними даними наші записи з усіх інших розділів, наприклад, фонетики, синтаксису.

9. Зарубіжна лінгвістична географія забороняє користуватись фольклором, як заносним, мандрівним мовним матеріалом, що вводить в оману щодо своєї локалізації, якщо довіритися місцю „випадкового“ запису. Але переважна більшість радянських діалектологів відкинула це характерне для буржуазної науки навмисне збіднення та приниження складу діалектів. Паралельно до цього там існує в обігу і науманівська теорія походження фольклору з деформованої, „потонулої“ поезії панів.

Ми розглядаємо фольклор як поетичну творчість народу і вважаємо його невід'ємною частиною мовних багатств народу. Фольклор, як правило, має діалектальне забарвлення, а його заносні чужодіалектні елементи легко розкриваються і при дослідженні запису, і на карті. Але ми ніколи не ототожнюємо і не змішуємо фольклорних даних з іншими матеріалами говору, а тому вимагаємо позначати все взяте з фольклору гри дальшому використанні буквою „ф“, яка застереже від невірної розуміння чи тлумачення цих матеріалів. Крім того, необхідно розрізняти роль чи місце фольклорних даних у монографіях (де вони використовуються без будь-яких обмежень) та в атласі (де їх картографують, виділяючи позначенням та певним добором).

10. Ми розглядаємо вплив літературної мови, загальної національної мови на діалекти не як жорстоку боротьбу та придушення, витискування діалектів, а як плодотворний процес взаємовпливу, що піднімає на вищий щабель діалекти і збагачує національні мови. Ми пильно вивчаємо, а не уникаємо з побоюванням та недобррозичливістю, всі прояви схрещення та глибокої інтеграції говорів і спільної мови соціалістичної епохи. У цьому теж наша відмінність від старої науки та наша заслуга перед майбутніми дослідниками мов радянської епохи.

Мною далеко не вичерпані зіставлення зарубіжної та радянської лінгвістичної географії, але сподіваюсь, що в цьому огляді не випущені найбільш істотні відмінності нової і старої діалектології. Тут зазначено, заради чого ми боремося проти старої науки і повинні примусити її піти з поля лінгвістичної географії, — і поки прихильники старої діалектології є ще в наших лавах, ми повинні загострювати боротьбу і вести її до переможного кінця.

К. К. ЦІЛУЯКО

ДО ВИВЧЕННЯ ТОПОНІМІКИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ¹

Топоніміка, тобто географічні назви взагалі, топографічні назви (рік, озер, струмків, гір, ярів, балок, урочищ і т. п.) і назви населених пунктів та їх частин (міст, містечок, сіл, частин міст, кутків сіл і т. п.), становить одно із специфічних і важливих джерел відомостей з історії країни, народу, його суспільних і економічних стосунків, мови тощо.

Аналіз топонімічної номенклатури дає дуже важливий, часто незамінний матеріал для важливих теоретичних узагальнень і висновків в галузі історії, мовознавства, етнографії, історичної географії і т. д. Відомо, наприклад, що Ф. Енгельс для розв'язання питання про місця початкового розселення алеманів і франків у своїй роботі „Франкський діалект“ широко використав дані історичної топоніміки Рейнської області².

Географічні назви здавна цікавили людей. Зрозуміти походження назв населених пунктів і місцевостей намагалися ще вчені й письменники античного світу. Спроби витлумачення багатьох географічних термінів і критику їх етимології зустрічаємо ще в Геродота, Цицерона й ін. Топонімічні дослідження, які полягали в етимологічному тлумаченні топонімічної номенклатури та власних імен взагалі, були значно поширені в середні віки. Перші ж спроби систематичного дослідження і використання топоніміки помітні в ХІХ ст., коли топонімічний матеріал стає об'єктом спеціального дослідження й використання в найрізноманітніших галузях науки про суспільну людину та історію її розвитку — особливо в історії, географії, етнографії, мовознавстві. З цього часу топоніміка, як і вся ономастика, стає спеціальною галуззю мовознавчих досліджень.

Першими спробами мовознавчого дослідження географічних назв в історії російського мовознавства, поряд з іншими, вва-

¹ Перероблена стенограма доповіді на ІІІ республіканській діалектологічній нараді УРСР.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. I, 1937.

жаються тепер уже застарілі роботи О. І. Соболевського „Русско-скифские этюды“ та І. Бодуена-де-Куртене „О древнепольском языке до XIV ст.“¹.

Дослідники топоніміки відзначають, що топоніміка Східної Європи ще не вивчена. Зокрема зазначається, що не зібрані ще і не розібрані давні місцеві назви, які йдуть від дослов'янських народів, не вивчені слов'янські топографічні назви і назви населених пунктів². Але, незважаючи на чималу літературу про топоніміку Західної Європи, інколи цінну фактичним матеріалом, ми однаково не можемо вважати вивченою відповідно до наших методологічних вимог і топоніміку Західної Європи.

Йдеться, таким чином, про те, що в XIX ст. і на початку XX ст. не було взагалі дійсного наукового вивчення топоніміки. З цього погляду наявна численна література про топоніміку як у нашій країні, так і за рубежем може бути скоріше свідченням про ту увагу, яка зростає до топонімічної номенклатури з боку фахівців дедалі найрізноманітніших галузей знань і все більшого визнання цінності топонімічного матеріалу для багатьох ділянок науки.

Але наявна література про топоніміку вимагає спеціального застереження. Навряд чи є інша галузь науки, в якій так безпосередньо відбилися би „індивідуальність“ дослідника, його методологічні настанови й політична спрямованість.

Говорячи зокрема про топонімічні дослідження XIX ст., проф. Д. Єгоров, наприклад, так писав про дослідників топоніміки: „Безвідносно брали дані сучасні і старі, не враховуючи ті значні зміни, які могли відбутися протягом багатьох віків; „слов'янські корені“ шукали в усякій слов'янській мові, хоч би історично і не пов'язаній з даною місцевістю. Недостатні знання з славістики довершували все інше: створювалися дивовижні пояснення, і сама робота втрачала всякий сенс“³.

Прикладом подібного спотворення в науці про мову можуть бути вигадки про фінське нібито походження багатьох топографічних назв і назв населених пунктів СРСР⁴.

Негативно на наслідках топонімічних досліджень відбивалась і відсутність комплексного вивчення топоніміки. Історики, мовознавці, етнографи, географи і т. д. брали тільки потрібну для них частину топонімічного матеріалу і саме так, як це зумовлювалось фаховими завданнями дослідження. Топографічна номенклатура

¹ А. И. Соболевский, Русско-скифские этюды, Изв. Отд. русского языка АН, т. XXVII, 1923; И. Бодуэн-де-Куртене, О древнепольском языке до XIV ст., Лейпциг, 1870.

² А. М. Селищев, Из старой и новой топонимики, Труды МИФЛИ, т. V, филолог. факультет, М., 1939, стор. 124.

³ Д. Егоров, Славяно-германские отношения в средние века, т. I, М., 1915, стор. 446.

⁴ Такою є робота А. Орлова „Происхождение названий русских и некоторых западноевропейских рек, городов, племен и местностей“, Вельск, 1907. На стор. 421—423 автор пише: „Усі ріки Європейської Росії одержали свої назви від предків фінських народностей“. І далі: „В Росії рік і міст з російськими назвами майже нема“.

в усій її багатозначності не знаходила ні всебічного висвітлення, ні наукового використання.

Все це вимагає критичного перегляду з позицій діалектично-матеріалістичної методології як старої ідеалістичної літератури про топоніміку, так і методу топонімічних досліджень. Засоби і прийоми, вживані традиційним мовознавством в топонімічних дослідженнях неминуче були пов'язані з ідеалістичною теоретичною його основою. Матеріалістичний підхід до вивчення топоніміки вимагає й нових методів і засобів топонімічних досліджень.

* * *

Основи радянської топоніміки закладені акад. М. Я. Марром. Топонімічним дослідженням М. Я. Марр надавав надзвичайно великого значення. Визначаючи місце топоніміки в системі вивчення суспільної історії людини, М. Я. Марр писав: „Значення топоніміки як сучасника світогляду людства на найдавніших ступенях його розвитку, а потім сучасника, який говорить мовою тих епох, надзвичайно велике“¹. За Марром топоніміка — це текст, який не має нічого собі рівного ні в яких інших пам'ятках ні мовної, ні матеріальної культури.

Визначена М. Я. Марром особливість топонімічної номенклатури відкриває великі перспективи мовного дослідження топографічних назв та назв населених пунктів. Спеціально лінгвістичне значення топоніміки полягає саме в тому, що вона дає багатий матеріал, який не можуть замінити інші джерела. Географічна номенклатура є старішою за найдавніші писані пам'ятки, вона є найстійкішою частиною лексичного складу будь-якої мови. Географічна термінологія здебільшого не зазнає таких значних змін, як слова побутової мови.

Географічні назви часто зберігають відкладення мови не лише далекої історії якогось одного народу, але можуть зберігати окремі елементи мов народів, які генетично йому передували. Тим самим топонімічні дослідження дозволяють виявити в історії розвитку окремої мови (чи групи мов) процеси різномовного і різностадіального схрещення, що має велике значення і для вивчення загальних закономірностей мови. Так, наприклад, недалеко від Самарканда є гірський хребет Нуру-Тау. „Нуру“ — монгольське слово і означає воно „гірський хребет“. У тюркських мовах „Тау“ теж означає „хребет“, „гору“. Компонент „Нуру-Тау“ вже сам по собі означає „хребет + хребет“. Отже, написана на карті українською мовою назва „хребет Нуру-Тау“ за етимологією означає „хребет + хребет + хребет“².

У всякій мові на кожному з етапів її розвитку збігаються відкладення різних епох, початки майбутньої і залишки минулої.

¹ Н. Я. Марр, Избранные работы, т. V, 1935, стор. 403.

² Э. М. Мурзаев, Этюды по топонимике Средней и Центральной Азии, Вопросы географии. Сборник № 8, 1948, стор. 184

М. Я. Марр писав: „Немає країни, де топонімічний матеріал не був би складений з нашарувань різних епох“¹. На цьому ґрунтується та особливість топоніміки, що вона дає змогу проникнути в дописемну історію мови, відкриває шлях до більш глибокої реконструкції мовних формацій чи стадій, до встановлення діалектних об'єднань і племінних угруповань дофеодалного часу, поповнюючи тим самим відомості про історію розвитку мови, одержані про неї з наявних писемних пам'яток.

Можливе поєднання при дослідженні певних епох розвитку мови свідчень писемних пам'яток і даних топоніміки відкриває багаті перспективи всебічного вивчення мови, особливо доби раннього феодалізму, яка в силу різних історичних причин позначається невеликою кількістю писемних пам'яток (принаймні, відомих нам).

У той же час багато писемних пам'яток потребують самі визначення їх походження, уточнення свого змісту й історичного значення. Тільки комплексні дані історії, мовознавства і т. д. дали можливість визначити походження такого славнозвісного шедевра давньоруської літератури, як „Слово о полку Ігоревім“.

Особливо цінний для вивчення писемних пам'яток матеріал дає топоніміка. Географічна номенклатура допомагає часто висвітлити найрізноманітніші явища суспільного життя, про які в писемній пам'ятці може бути лише побіжна згадка. Дослідник топоніміки С. Б. Веселовський наводить, наприклад, факти недооцінки історичною наукою такого типу поселень в Росії, як слобода.

Аналізом топографічних даних він довів, що слобідська форма поселень відіграла дуже важливу роль в історії колонізації на Русі, в її соціально-економічному укладі².

З прикладів топонімічного дослідження писемних пам'яток слід відзначити, поряд з іншими, цікаву в історії вітчизняної науки ХІХ ст. роботу Н. П. Барсова „Географія початкового (Нестерового) літопису“³. Як відомо, однією з особливостей названої пам'ятки є те, що в ній відбита народна свідомість єдності, неподільності руської землі. Дослідженням же її географічної номенклатури Н. П. Барсов виявив в літопису багато цікавих рис у світогляді людей того часу й у системі їх пізнання об'єктивної дійсності. Цікаво, наприклад, що літописець — християнин, незважаючи на безпосередні стосунки з болгарами й хазарами, нехристиянськими народами, згадує про них лише побіжно, хоч він і добре знав, як видно з пам'ятки, географію Східноєвропейської рівнини. Літописець володів і значними знаннями зовнішнього світу. „Світ, відомий з початкового літопису, — пише Н. П. Барсов, — можна було б нанести на сучасну географічну карту в таких границях: на північ кордоном його є паралель від Уральського хребта до

¹ Н. Я. Марр, К вопросу о топонимике Крыма, Изв. Таврич. о-ва ист., арх. и этн., т. I (58), Симферополь, 1927, стор. 45.

² С. Б. Веселовский, Топонимика на службе истории, Исторические записки АН СССР, № 17, 1945.

³ Н. П. Барсов, Очерки русской исторической географии, Варшава, 1885.

Невського гирла (приблизно до 60° п. ш.), потім узбережжя Балтійського моря, південне узбережжя Німецького моря і Британія; із Заходу — океанічні береги Європи й частково Африки; на південь крайні країни, відомі йому: в Африці — узбережжя Середземного моря й течія Нілу, в Азії — Аравія й Індія; на сході — Бактрія, Каспійське море і Волга¹. Поділ же землі здійснювався ще не по частинах світу, а по його сторонах (південні країни, північні країни і т. п.) тощо.

Писемні пам'ятки, в свою чергу, становлять важливе джерело вивчення топоніміки країни. Літописи, грамоти, родословні, архиви монастирів, акти і т. п. допомагають розшифрувати топонімічні назви. С. Б. Веселовський наводить чималу кількість прикладів розшифрування на підставі „писцовых книг“ Московської держави назв багатьох населених пунктів Московської області².

Сама географічна номенклатура за своїм характером розподіляється на групи, яким властиві певні особливості. Так, наприклад, з географічної номенклатури топографічні назви виявляються давнішими за назви населених пунктів. Назви великих рік здебільшого ведуть початок з доісторичних для даного народу часів. Звичайно, що давніші назви зазнають і більших звукових і етимологічних змін. Крім того, топографічні назви часто переносяться й на назви населених пунктів. Навряд чи викличе заперечення твердження про безпосередній зв'язок між топографічною назвою (у даному випадку річки) і назвами (для багатьох уже застарілими) таких населених пунктів, як Бахмут, Бердянськ, Богучар, Бузулук, Вінниця, Городня, Десна, Дніпровськ (Олешки), Золотоноша, Корсунь, Луганськ, Москва, Остер, Полоцьк, Ромни, Самара (Новомосковськ), Тульчин, Умань, Харків, Шпола і т. д.

У той же час з топографічних назв давнішими порівняно з назвами проток, струмків, джерел тощо є назви великих рік. Можливо, що переносом назви одної річки на другу з тої самої чи іншої водної системи пояснюється і той факт, що в назвах річок зустрічаються численні паралелі: два Буги, дві Самари, Дон і Донець, Ворскла і Ворсклиця і т. п. Все це вимагає комплексного і суцільного дослідження топоніміки.

Зважаючи на те, що топонімічні матеріали — „це матеріали, здавалось би, лише етимологічні (правильніше — соціологічні) одних доісторичних часів, нині розподіляються по епохах, одні — давніші, інші — близькі до нас“³, ми не можемо ігнорувати дані топоніміки і для вивчення сучасного стану мови. Специфічна функція географічної термінології в мові дозволяє з'ясувати багато процесів семантичних, лексичних, явищ словотвору і словозміни взагалі,

¹ Н. П. Барсов, *Очерки русской исторической географии*, Варшава, 1885, стор. 7.

² С. Б. Веселовский, *Топонимика на службе истории*, Исторические записки АН СССР, № 17, 1945, стор. 31.

³ Н. Я. Марр, *Избранные работы*, т. V, 1935, стор. 404.

синтаксичних конструкцій у сучасній мові, окремі фонетичні явища та інше.

Наведемо один із численних прикладів. З словотворчих елементів можуть становити спеціальний інтерес топографічні назви — словосполучення типу: „Піски за шелюгами“, „Розкопана за толокою“ тощо (переважно для назв урочищ). Ці словосполучення становлять собою цікаві синтаксичні явища. Такі синтаксичні конструкції позначаються, насамперед, архаїчною роллю в них приїменників. У сполученнях „Піски за шелюгами“ (при „Піски“), „Розкопана за толокою“ (при „Розкопана“) й т. п. сполучення „за шелюгами“ і „за толокою“ в літературній мові є обставина місця. Але в топографічній номенклатурі сполучення „Піски за шелюгами“ і „За толокою Розкопана“ стоять в одному ряду з „Рябушин берег“, „Березовий кут“ і т. ін., в яких складові їх елементи — іменники й прикметники — стоять у називному відмінку. Звичайно, що в ряду цих назв-сполучень і сполучення „за шелюгами“ і „за толокою“ перестають бути обставиною місця і набувають разом з іменником, до якого вони належать, значення називного речення.

Рівнозначними з номінативними сполученнями „Рябушин берег“, „Березовий кут“ будуть і сполучення, що означають місце з вживанням інших прислівників-приїменників, як „Брід біля яру“, „Плесо вздовж скелі“ тощо. Своєрідність цих конструкцій полягає в багатозначності прийменників, в нерозчленованості функціональної ролі членів речення. Усе це й дає підстави вважати такі словосполучення за явища архаїзму в мові¹

* * *

При вивченні топоніміки, як і при дослідженні писемних пам'яток, вирішальне значення мають методологічні настанови та метод досліджування. Радянська топоніміка відрізняється від буржуазної, насамперед, матеріалістичним розумінням явищ географічної номенклатури та науковістю завдання топонімічного дослідження.

Буржуазна топоніміка базується на ідеалістичній теоретичній основі і обслуговує класові інтереси буржуазії. Як приклад голого формалізму в дослідженні топоніміки можна навести „вправи“ А. Орлова. Зважаючи на звукове оформлення топографічних назв (в даному разі річок), він встановлює таку співвідносність в назвах річок СРСР і Європи: р. Вага впадає в Одер і Вага — в Півн. Двину; р. Вологда впадає в Малапану (Німеччина) і Вологда — в Сухонь (СРСР); р. Олона впадає в По (Ломбардія) і Олона в СРСР; р. Дуба впадає в Рону і Дуба — в Волгу; Луг впадає в Молдаву і Луг — в Лух (СРСР); р. Оса (Іспанія) і Оса — в Волгу; р. Ока (Іспанія) і Ока в СРСР; р. Сава впадає в Дунай і Сава — в Каму; р. Лая (Іспанія) і Лая — в Двинську губу;

¹ Див. ще А. Д. Баранцев, Топонимика полей д. Межники Осташковського району, Ученые записки Калининского госуд. пединститута, т. 10, вып. 3, Кафедра языкознания в русского языка, Калинин, 1946, стор. 163 і далі.

р. Дон (в Англії) і Дон в СРСР; р. Об впадає в Сену і Об — в Межу (СРСР); р. Ор (Франція) і Ор в СРСР і т. п.¹. Цю тотожність у назвах рік А. Орлов пояснює нібито їх спільним походженням з одного мовного (саме фінського) кореня. Своєрідна варіація прамовної реконструкції! Той же формальний метод дослідження зустрічаємо в роботі О. Соболевського².

Відомо, що буржуазні панівні кола, здійснюючи денационалізацію пригноблених народів, заміняють місцеві топонімічні назви своєю номенклатурою. В арсеналі засобів німецько-фашистської агресії була й топоніміка. Ще раніше німецькі шовіністи перекрутили численні слов'янські назви населених пунктів слов'янських територій, як: Роттерг зам. Помор'я, Данзіг зам. Гданськ, Breslau зам. Вроцлав. Навіть старовинне українське місто Львів було назване Lemberg і т. п. Сербські буржуазні націоналісти називають Македонію „Јужна Србија“ чи „Вардрска Бановина“. У болгарсько-македонські топографічні назви вони вносять риси сербської мови (Лисац замість „Лисец“, Ресан замість „Ресен“ і т. д.).

Радянська топоніміка вивчає географічну номенклатуру як одно з важливих джерел вивчення історії мови, як історії, насамперед, народної мови. Важливість завдання топонімічного дослідження тим значніша, що у відомих писемних пам'ятках східнослов'янських мов до XVII століття розмовна мова мало відбита або зазнала пристосування до норм тогочасної літературної (саме книжної) мови. Тому що сама топонімічна номенклатура є історичним відкладенням у мові, вона потребує й історичного до себе підходу.

Отже, дослідження топоніміки вимагає обов'язкового врахування даних, насамперед, історії, археології, географії, етнографії і т. п. Критика походження топонімічних джерел може бути науковою лише в комплексі основних наук про суспільну історію людини.

Ця вимога є тим більш закономірною, що топонімічні матеріали не датовані, що в живій сучасній мові рівноправно вживаються топонімічні назви-новотвори і топонімічні назви доісторичних часів. Отже, маємо тут нашарування з різних епох.

Вивчати топоніміку необхідно на суцільній території (групи країн, країни, області). Про важливість суцільного вивчення топоніміки певної території, крім можливості практично здійснювати комплексність, свідчить і такий факт. У 1926 р. Товариство вивчення Московської області видало роботу І. Здановського „Каталог рек и озер Московской губернии“. Виявилось, що із загальної кількості річок Московської області 1322 річки не мали зафіксованих назв. Вони ж становлять дві третини всієї кількості занесених на карту рік³.

¹ А. Орлов, Происхождение названий русских и некоторых западноевропейских рек, городов, племен и местностей, Вельск, 1907, стор. 231 і далі.

² А. Соболевский, Названия рек и озер русского севера, Изв. Отд. русск. яз. АН, т. XXII, 1927.

³ С. Б. Веселовский, Топонимика на службе истории, Исторические записки АН СССР, № 17, 1945, стор. 33.

Звичайно, ці „безіменні“ річки мають назви, але вони ніким не вивчені. Отже, без вивчення всієї системи топоніміки певної території дані географічної номенклатури не будуть повними і не зможуть мати того наукового значення, яке вони мають за своєю суттю.

Особливо велике значення суцільне дослідження топонімічної номенклатури має для вивчення другорядної водної системи (проток, струмків, мокрих балок тощо) та назв невеликих ярів, урочищ, угідь і т. п., здебільшого в документах, не зафіксованих і часто мінливих у одному й тому ж мовному середовищі.

Найефективнішим методом суцільного дослідження топоніміки є опитування населення, яке може бути особистим і анкетним. У всіх випадках перевага повинна надаватись особистому опитуванню. Важливість особистого опитування визначається тим, що і в топографічних назвах і в назвах населених пунктів (частіше) відбуваються зміни. Можна вважати поширеним те явище, що населений пункт протягом своєї історії змінював свою назву. Звичайно, в державних документах здебільшого фіксується одна, остання назва. Але в мові старі й нові назви можуть співіснувати. Так, наприклад, сучасне м. Новомосковськ на Дніпропетровщині носило колись назву „Самара“. Ще й тепер в мові старшого покоління можна почути часом вираз: „Поїду завтра в Самару“, тобто в м. Новомосковськ.

Багато населених пунктів мають активно існуючі в мові дві назви – стару, неофіційну, і нову, офіційну. В Покровському районі Дніпропетровської області є с. Гнидівка (офіційна назва с. Ново-Олександрівка), с. Дібрівка (офіційна назва с. Велика Михайлівка), с. Весела (офіційна назва с. Мало-Михайлівка) тощо.

Великі зміни в топонімічній номенклатурі відбулися після Жовтневої революції. Нові назви, як с. Червоноармійське, Червоноярське тощо, виявилися живучішими за старі, а тому старі назви майже не зустрічаються навіть у мові старих людей. Особлива рухливість топонімічної номенклатури в наш час, зокрема в назвах населених пунктів, вимагає прискорення самого широкого і всебічного дослідження топоніміки.

Основними контрольними матеріалами при вивченні топоніміки, особливо за анкетним методом дослідження, повинні бути друковані джерела, писцові книги, різні акти, географічні карти, карти межувань, генеалогічні відомості тощо.

Звичайно, критика допоміжних джерел вивчення топоніміки, особливо географічної карти, так само потребує спеціальної уваги дослідника-топоніміста. Так, наприклад, в „Карті Стрельбицького“ ми зустрічаємо назву Дніпровського порога „Койдак“, в „Книге большого чертежа“ маємо „Кодак“ (те ж у „Польській ландкарті“), а в „Карті турецької війни“ 1737 року маємо — „Кудак“¹.

¹ Подібні приклади див. у названій роботі С. Б. Веселовського, стор 28 і далі.

З особливостей утворення топонімічних назв звертають на себе увагу принципи їх утворення за суспільною роллю об'єктів назви та за зовнішніми їх ознаками. Дослідники топоніміки сходяться на тому, що понад 50% назв населених пунктів походять від імен людей, частина від місцевих топографічних назв і частина від ландшафтних особливостей. С. Андріївка від ім'я Андрій, с. Олександрівка — від Олександр, м. Самара (Новомосковськ) від р. Самара, с. Березівка — від „береза“, с. Дібрівка від „діброва“, с. Вербова — від „верба“ тощо¹.

Але вивчення формальних засобів утворення топонімічних назв може бути продуктивним лише при врахуванні ідеологічного змісту топоніміки.

„Головні засоби оформлення топонімічної номенклатури в добу феодалізму, — писав О. М. Селіщев, — були скеровані на те, щоб визначити належність якогось пункту певній особі або визначити його місцеположення Касперівка, Левандалівка, Генералівка, Княжа, Кривопілля, Березівка, Рибне, Заріччя, Монастирське тощо².

В епоху капіталізму посилюється емоційно-стильове та соціальне забарвлення топонімічної номенклатури: Знамянське, Богородське, Святодухівка, Оренбург, Григоріопіль, Благодатне, Привільне, „Отрада“, „Утіха“, „Рай“ тощо. Одночасно повні безглуздя, яке викриває дворянсько-поміщицьке плазування перед іноземщиною, назви селищ: Дамаск, Фонтенебло, Монплезір, Троя, Пальміра (в кол. Полтавській губернії, наприклад), а поряд назви Голтва, Жеребчиха, Гнидівка, Погорілівка тощо, які відбивали в собі селянську недолю чи панську сваволю.

Радянська епоха змінила суспільний лад, а разом із тим внесла новий зміст і в топонімічні назви (кол. Катеринослав перейменований в Дніпропетровськ, кол. Юзівка — в Сталіно, кол. Олександрівськ — в Запоріжжя, кол. Єлисаветград — в Кіровоград і т. д.). З'явилися нові назви, що відбивають радянський час: с. Червоноярське, с. Партизанське, м. Комсомольськ, Дніпробуд і т. п. У топоніміці відбилась і ленінсько-сталінська національна політика розвитку національної формою і соціалістичної змістом радянської культури: місту Батум повернено його місцеву національну форму назви — Батумі, м. Тіфліс — Тбілісі; кол. м. Верний перейменовано в Алма-Ата, кол. м. Ново-Маріїнськ — в Анадир (на Камчатці) і т. п.

*

Топоніміка Радянської України не вивчена. Окремі спроби розробки і використання даних топоніміки при розгляді історичних і лінгвістичних проблем будувалися на ідеалістичній теоретичній

¹ Цікаво відзначити, між іншим, що в утворених від топонімічних назв (річок) прізвищах характерним є закінчення -ський, -ської: Олександр Невський (р. Нева), Данило Галицький (р. Галич), Дмитрій Донський (р. Дон) тощо.

² А. М. Селіщев, Из старой и новой топонимики, Труды МИФЛИ, т. V, филолог. факультет, М., 1939, стор. 44 і далі.

основи й здебільшого мали буржуазно-націоналістичну спрямованість.

Як один із багатьох прикладів формалістичного підходу до питання походження географічної номенклатури можемо навести пояснення Л. Похилевичем походження назви с. Лютеж. Посилаючись на Несторів літопис за 975 р., в якому написано: „Ловъ діющю Свѣналдичю, именемъ Лють, ишедъ бо изъ Кіева гна по звѣри въ лѣсъ; И узрѣ ѿ Олегъ, и рече: „кто се естъ?“ И рѣша ему: „Свѣналдичъ“; и захавъ уби ѿ, бѣ бо ловы дѣя Олегъ“, — він виводить назву села „Лютеж“ від імені „Лют“¹.

Загальновідомими є спроби націоналістичних перекичень у тлумаченні назв „Київ“, „Україна“ та інших.

Фактичний матеріал з української топоніміки найбільше зосереджений в „Списках населенных мест России“, в „Городских поселениях Российской империи“, „Книге Большого Чертежа“ початку XVII ст.

Фольклорний топонімічний матеріал зустрічаємо в „Галицьких піснях“ Я. Головацького (т. I) та „Трудах“ Чубинського (т. VII). Топонімічні матеріали можна знайти в різних історичних і статистичних дослідженнях і збірниках, у покажчиках і словниках, в місцевих архівах — адміністративних, церковних тощо. З найновіших, важливих для вивчення топоніміки УРСР, матеріалів слід відзначити видання Верховної Ради УРСР: „Українська РСР, адміністративно-територіальний поділ“ (К., 1947), що подає коло 42 500 назв населених пунктів, та Верховної Ради СРСР: „СРСР, адміністративно-територіальний поділ союзних республік“ (М., 1947).

Закладаючи основи дійсно наукової історії української мови, необхідно розгорнути широку і всебічну роботу по збиранню топонімічного матеріалу. Вивчення української топоніміки сприятиме встановленню основних особливостей в історії розвитку всіх східнослов'янських мов.

Історична вага географічної номенклатури території, яку посідає УРСР, полягає в тому, що при найупередженішому ставленні до теорії визнання водної системи як єдиного й вирішального фактора розвитку східного слов'янства, ми все ж не можемо ігнорувати той факт, що Дніпро з його системою охоплював площу в 9,5 тисячі кв. миль.

Своїм верхів'ям Дніпро був пов'язаний із Західною Двиною, а через неї з Озерною областю; верхів'ям же він був пов'язаний і з Поволж'ям. У той же час через Самару і Волгу він був пов'язаний з Міусом і Кальміусом, що впадають у Азовське море (зв'язок з Тмутараканню).

На сучасній географічній номенклатурі УРСР не могли не відбитися внутрішні процеси розвитку Київської Русі й зовнішні фактори співіснування її з неслов'янськими народами: хазарами, печенігами, торками, половцями та ін. За топонімічними даними, східна

¹ Л. Похилевич, Сказания о населенных местностях Киевской губернии. Киев, 1864, стор. 9.

частина Дніпра так само була заселена слов'янськими народами. На території історичної Хазарії, яка тяглася по Дону і Волзі до Кавказького хребта, суцільними масами проживало й слов'янство. Татарська навала вплинула, звичайно, на зміну населення території Київської Русі, але обезлюдити край не змогла. Топонімічні дані свідчать про те, що південна, степова частина Русі була заселена слов'янськими, руськими народами.

М. Ф. Сумцов пише: „Вдивляючись у назви місцевостей півдня Росії, які залишилися з давніх часів, ми бачимо, що південна Росія, як би вона не була відчужена від середньої Росії й Русі Київської кочовниками, була знайома руським; більш того, ми бачимо в степовій Русі сліди давніх руських поселень, які збереглися в слов'янських назвах рік. На південь від Канева, який був ще в XI ст. прикордонним містом Русі на Дніпрі, по лівій стороні його, „ратній“, як висловився старий літописець, в нього впадають Супой, Золотоноша, Кропивна, Сула з притоками Вирем, Ромном, Лохвицею і Оржицею, Псел з притоками Вільшаною, Грунями, Хоролом і Голтвою, Ворскла з Мерлом і Коломаком (?), Орель з Углем і Берестовою, Самара з Овечою Водою, Кінська Вода. На схід від Соляного або Муравського шляху в Азовське море впадають Молочна й Килець. На південь від Білгорода в Донець впадають Уди з Лопанню, Мжа, Сальниця, Оскіл з Валумем, Красна, Боромля. Ольховата, Лугань, Калитва. За винятком двох-трьох назв (Сула, Самара, Оскіл, Уди) сумнівного слов'янського походження, усі інші, тут згадані, які зустрічаються на перших сторінках літопису, є назвами руськими і потім увійшли в малоруську номенклатуру, як назви свої, рідні“¹.

Вивчення топоніміки Радянської України становить значний інтерес і для дослідження історичних зв'язків східнослов'янських мов з іншими слов'янськими мовами. Історична спільність слов'янства відбилась і в топоніміці. Спільність назв країн, рік, гір, міст і селищ охоплює всі слов'янські країни: м. Білгород і м. Београд (Югославія), Вишгород і Вишеград (Польща) та Вишеград (Югославія), Переяслав і Преяслав (Болгарія) тощо.

На топоніміці теперішньої території УРСР позначилися ті історичні процеси, які характеризують розвиток на ній дослов'янських етнічних елементів, слов'янських і сусідніх з ними неслов'янських народів доби Київської Русі, а потім уже й періоду складання і формування української нації.

Для вивчення історії українського народу і його мови важливим є також урахування фактів простого засвоєння топонімічних термінів з інших мов та топонімічних назв, пов'язаних походженням з переселенням окремих осіб чи груп. Можуть зустрінутися, мабуть, і топонімічні факти, пов'язані з масовим переселенням в силу певних історичних умов. Історія південно-східної частини України

¹ Н. Ф. Сумцов, О малорусской географической номенклатуре, „Киевская старина“, 1886, т. VII, стор. 460.

дає підстави сподіватися, що саме на цій території найбільш активно змінювалася географічна номенклатура.

Але в походженні українських географічних назв в цілому переселення відіграють все ж другорядну роль. М. Ф. Сумцов відзначає с. Чернігівку, Харківської області, що виникла в зв'язку з походженням першого її поселенця М. Щеглова з Чернігівської області, та ще кілька сіл, які одержали свої назви від виходців з інших областей. Перенесення старих назв на нові поселення, здебільшого в межах однієї області й району, найчастіше оформлюються за допомогою прикметникових форм **новий, -а, -е**, що додаються до старої назви. Назв з таким топонімічним компонентом на Україні нараховується понад 1000². Так, наприклад, зустрічаємо с. Висунь і с. Нова Висунь в Миколаївській області, с. Збур'івка і Нова Збур'івка в Херсонській області і т. д. Такі факти, як тотожність назв населених пунктів з прикметниковим елементом „нов-“ одних областей з назвами інших областей вимагають особливої уваги. Так, наприклад, зустрічаємо с. Нова Деревня в Дніпропетровській області і с. Деревня в Львівській, с. Ново-Хортиця в Дніпропетровській області й с. Хортиця в Чернігівській, с. Ново-Проскурівка в Дніпропетровській області й с. Проскурівка в Кам'янець-Подільській і т. п.

Питання про генетичний зв'язок назв у наведених і подібних до них парах потребує спеціальних дослідів. У всіх випадках подібного сходження назв важливо не тільки вивчати офіційну документацію, а й проводити опит населення, нотуючи перекази, що стосуються походження селища тощо.

Окрему проблему в ряду топонімічних досліджень можуть ставити назви українських рік і річок, з яких багато дістали назви ще в доісторичні часи: Дніпро, Дунай, Дністер, Буг, Ворскла, Оскіл, Уди, Удай, Сула, Снов, Мот і ін. Найбільші з них, як Дніпро, Дністер, Дон, Донець, Дунай, зберігають старий елемент „дон“ (з різними фонетичними варіаціями), який означав „вода“, „ріка“.

Як і топонімічна система взагалі, так і топоніміка України повинні вивчатися комплексним методом і на суспільно-історичному фоні.



З мовознавчих дисциплін топоніміка найбільш пов'язана з діалектологією і тим підрозділом ономастики, що вивчає власні імена племен, народів, окремих людей, міфічних істот та божеств, назви тварин тощо.

Спільність завдань топоніміки і діалектології полягає в тому, що вивчення сучасного стану мов і їх діалектів дає дослідникові необхідний матеріал для відтворення процесу їх історичного розвит-

¹ Інші погляди у М. В. Сергієвського в „Топонимия Бессарабии и ее свидетельство о процессе заселения территории“, Изв. АН СССР, Отд. лит. и языка, т. V, вып. 4, 1946, стор. 333.

² Українська РСР, адміністративно-територіальний поділ, К., 1947.

ку. Адже джерела багатьох сучасних діалектних розходжень у мові ведуть свій початок ще з дофеодальної доби¹. Племінні діалекти епохи родового суспільства змінюються територіально-феодальними діалектами доби феодалізму. Капіталістичне суспільство характеризується соціальною, класовою диференціацією і в мові. Усі ці діалектні відкладення в сучасній мові співіснують, переплітаються, нашаровуються одне на одне. Вивчення сучасних діалектів в історичному аспекті означає, таким чином, і вивчення історії розвитку мови².

Одночасно слід врахувати і те, що, як довів акад. М. Я. Марр, зокрема на матеріалах вірменської мови, живі мови інколи зберігають мовну будову архаїчнішу за ту, яка зафіксована найдавнішими писемними пам'ятками. Акад. М. Я. Марр зазначав, що сучасні вірменські діалекти за рядом ознак перебувають на давнішій стадії розвитку, ніж та, яка відбита в писемних пам'ятках вірменської мови найдавнішого етапу її розвитку.

Вивчення діалектних особливостей мови, як і вивчення топонімічного її складу, дає однаково цінний і необхідний матеріал як для висвітлення історичного розвитку мови, так і для з'ясування багатьох мовних процесів у теперішньому її стані.

В свою чергу вивчення власних людських імен, власних назв міфічних істот, тварин тощо дає багатий матеріал щодо первісного значення багатьох слів, їх походження та взагалі процесу називання (семантики), словотворення тощо.

У той же час дослідження таких власних імен дає цінний матеріал і про мову, в якій вони виникли. Спеціально топоніміку цікавлять переважно ті загальні ономастичні назви, які пов'язані з їх переносом на назви населених пунктів. У зв'язку з питанням про власні людські імена зупинимось ще на явищах переносу на населені пункти побутових власних людських імен, що дуже на Україні поширені. Прикладом такого переносу можуть бути назви, як: с. Івашки від Івашко, Івась (Іван), с. Сомки від Сомко (Самсон), с. Оленьківці від Оленько (Олександр), с. Демківка від Демко (Дем'ян), с. Даньківка від Данько (Данило) тощо. Поряд зустрічаємо сс. Іванівку (Іван), Самсонівку (Самсон), Олександрівку (Олександр), Дем'янівку (Дем'ян), Данилівку (Данило) тощо. Так само утворюється багато назв населених пунктів і від якогось людського прізвища чи прізвиська (здебільшого першого поселенця): с. Щербані від „Щербань“, с. Шерстюківка від Шерстюк, с. Безпальче від „безпалій“, „безпалько“ і ін. Поряд маємо прізвища, утворені від назв населених пунктів: Уманець від Умань, Лебединський від Лебедин, Миргородський від Миргород, Лубенець від Лубни тощо³.

¹ Лингвистический атлас района о. Селигер, АН СССР, 1949, стор. 22.

² Б. А. Ларин, О принципах составления атласа славянских языков, Ученые записки ЛГУ, серия филологических наук, вып. 14, 1949, стор. 23.

³ У цьому ж ряду виявляються цікавими і факти переходу прізвиська в прізвища. У с. Покровському на Дніпропетровщині жили сусіди Кайнари; для одного з них ця власна назва була прізвищем, а для другого — прізвищем.

Окремий інтерес становить процес словотворення при утворенні складених людських власних імен, як і ономастичної термінології взагалі, типу: Убийвовк, Перебийніс, Непийвода, Перебийнога, Малоок, Добривечір, Черноштан, Сіровіл і т. д. Те ж саме і в топонімичній номенклатурі: річки — Семидубка, Білозерка; озера — Вовкобродівка, Мочихвіст; гори (могили) — Громомоги́лівка, П'ятимогили; міста — Білгород, Переяслав; села — Красногірка, П'ятихатка, Красногородка тощо. Поряд маємо назви селищ: Олено-Петрівка, Івано-Дар'ївка, Новомосковськ, Нова Гребля та ін.

Очевидно, всі ці явища мають певне значення для вивчення історичних процесів, як і для сучасного стану української мови.

Спільність завдань топонімичного і діалектологічного дослідження мови визначає й певну спільність методів і прийомів дослідницької роботи в обох галузях мовознавства.

У вступному зауваженні до „Програми для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови“ пишеться: „Діалектологічний атлас української мови, як і інші подібні атласи, має завданням встановити межі поширення характерних для кожного говору граматичних рис і окремих слів, щоб виявити найдавніші етнічні й культурні зв'язки і взаємовідносини. Так буде закладена підвалина справді наукової історії української мови, що матиме чимале значення і для історії українського народу“¹. І не тільки для історії. У § 2 „Інструкції“ сказано, що в результаті цієї великої колективної роботи „в нашому розпорядженні будуть тисячі сторінок записів фольклору, публічної і діалогічної мови селян, — багато словникових і етнографічних записів для створення в дальшому Словника українських народних говорів, для вивчення синтаксису та фразеології народної мови, для розробки української літературної мови і загальної історії української мови у всіх її діалектальних різновидностях. Будуть уточнені і поповнені наші знання про склад, територіальне положення і взаємовідношення діалектів української мови, про джерела літературної мови в народних говорах“².

Цікаво підкреслити, що укладачі „Програми“ як в теоретичній її частині, так і в практичній відчули потребу вказати і на необхідність збирання топонімичного матеріалу. У вступному зауваженні до „Програми“, на стор. 11—12, зазначається: „Просимо додати до Вашої відповіді ще такі відомості:

1. Точну назву населеного пункту, де Ви збирали матеріали для своєї відповіді, назву колгоспу.

5. Бажані коротенькі відомості про історію села (коли засновано село, звідки вийшли перші поселенці, чи були кріпаками, казенними або козаками). Чи не пам'ятає хтось, як давніше звалось

¹ Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови, вид. 2, АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, 1949, стор. 9

² Там же, стор. 82.

село, чи не мали жителі його якогось прізвиська (литвини, поліщуки та ін.). Подайте також назви найближчих сусідніх сіл.

6. Чи відбулися якісь зміни в складі населення під час Великої Вітчизняної війни?*

Хоч ця вимога стосується специфічної для діалектолога паспортизація матеріалу, але вона цілком збігається із завданням тієї частини топоніміки, яка вивчає назву населених пунктів.

Але на стор. 29—30 Програми подана вимога до збирачів діалектного матеріалу, яка задовольняє вимоги і дослідника топоніміки:

„Обов'язково запишіть ще:

1) Назви місцин, кутків (вулиць) у селі, а також струмків, озер, хуторів, гаїв, пролісків, гір, полонин, урвищ, балок, байраків і т. ін. з вашої округи; назви старих селищ і інших сіл навколо...”

Звичайно, що вибірковий метод діалектологічного дослідження і пропуск усіх міст при цьому не може задовольнити дослідника топоніміки, але врахування топонімічного матеріалу діалектологами є досить характерним. Воно позитивно позначиться на наслідках як діалектологічної, так і топонімічної роботи.

З теоретичного і практичного погляду також дуже важливо, щоб топонімічні й діалектологічні дослідження охоплювали комплексно один і той же район одночасно.

Для збирання діалектного матеріалу до Діалектологічного атласа української мови вся територія української мови (український ареал) поділена на шість площ, які умовно називаються „квадратами“. Перед діалектологами при цьому постає складна проблема принципів районування — історичного, історико-лінгвістичного, етнографічного, діалектологічного, адміністративного і т. ін.¹ За характером топонімічного дослідження теоретично нас може задовольнити також комплекс цих принципів, а практично може бути висунутий адміністративний принцип.

Звідси випливає висновок про те, що прийнятий для діалектологічного дослідження поділ території української мови на шість „квадратів“ може задовольнити вимоги і дослідника топоніміки.

Звичайно, при розв'язанні якихось спеціальних окремих проблем на топонімічному матеріалі, як-от встановлення, скажімо, діалектних меж історичних східнослов'янських племен сіверян, полян, деревлян та ін., районування визначатиметься характером самого завдання.

Літописні сіверяни займали територію по берегах Десни, Сейму, Сули; поляни — територію сучасного Києва і обидва береги Дніпра; деревляни — в районі теперішніх міст Коростеня і Овруча; дуліби (бужани), уличі й тиверці — в районі Буга і Дністра і т. ін. Для вивчення топоніміки їх старих територій практично можливе використання адміністративного принципу районування сучасних територій.

¹ Р. И. Аванесов. Очерки русской диалектологии, ч. 1, М., 1949, стор. 306 і далі.

Вибірковий метод дослідження можливий і при вивченні топоніміки. Але характер його буде відмінним від вибіркового методу, вживаного діалектологами. Вибірковість у топоніміці визначатиме не вибір пунктів дослідження (серед багатьох), а вибір окремої теми: назви рік, озер і т. ін.; назви гір, могил і т. ін., назви населених пунктів тощо, які вивчатимуться на обов'язково суцільній території всього ареалу, або „квадрату“, чи області та району.

Діалектологи в своїй роботі користуються також методом безпосереднього спостереження говірок, методом анкетного опиту та методом опрацювання чужих записів або інших джерел.

У своїй основі названі методи діалектологічного дослідження однаково є ефективними і для досліджень топонімічних. У всіх випадках перевагу слід надавати безпосередньому опиту населення. Але в топоніміці може порівняно широко вживатися і анкетний метод. Фонетичні написання, тобто написання за фонетичною транскрипцією в топонімічних дослідженнях далеко простіші, тому що йдеться про написання окремих слів чи нескладних словосполучень, а не цілих уривків мови, як це вимагається при дослідженнях діалектологічних. Фонетична транскрипція, прийнята в діалектології, повинна бути цілком використана і дослідниками топоніміки. Обов'язковою вимогою анкетного методу дослідження в топоніміці є вимога подвійного написання географічної назви — за правописом і за фонетичною транскрипцією.

Для збирання діалектологічного матеріалу існує багато програм, питальників, анкет тощо, які склалися протягом довгого часу й перевірялися на практиці.

Діалекти російської мови зараз вивчаються за програмою Інституту російської мови АН СРСР¹. На Україні користуються програмою Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні².

Але нам невідомі „програми“, „питальники“ чи „анкети“ з топоніміки. Немає в цій ділянці мовознавчої роботи й належного досвіду. Топонімічний матеріал до цього часу вивчався окремими особами, які особисто визначали як об'єкт і методи дослідження, так і якість зібраного матеріалу.

Програма для збирання місцевих географічних назв та питання типів описування місцевої топоніміки, техніки польової роботи, обробки топонімічного матеріалу тощо повинні стати предметом окремої спеціальної роботи³.

Але в усіх випадках „програма“, „питальник“ чи „анкета“ для збирання топонімічного матеріалу повинна забезпечити якнайширше охоплення місцевої географічної номенклатури, сприяти

¹ Програма збирання свідчень для складання діалектологічного атласа російського мови, АН СРСР, 1947.

² Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови, АН УРСР, 1949.

³ Окремі прийоми описування див. в роботі: А. И. Попова „Топонимическое изучение Восточной Европы“, Ученые записки ЛГУ, серия востоковедческих наук, вып. II, 1948, стор. 103.

всебічному виявленню місцевих мовних діалектних особливостей, бути короткою й простою для виконання кожною письменною людиною.

Зацікавленість у дослідженні топоніміки представників основних галузей науки про суспільну людину — історії, археології, етнографії, мовознавства, географії, правознавства і інших — можливо в недовгий час висуне проблему створення „Топонімічного атласа УРСР“.

Але вже й тепер ідея дослідження географічних назв Радянської України, як одного із неоціненних засобів всебічного вивчення культури українського народу і братніх народів Радянського Союзу, повинна стати близькою науковцям, радянській інтелігенції, місцевому активу міст і сіл, нашій молоді.

А. А. МОСКАЛЕНКО

ПРО ЗМІНИ В УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ ПІСЛЯ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

І

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції пролетарській державі дісталися в спадщину територіальні діалекти, які є продуктом ще епохи феодалізму і які в епоху капіталізму через його суперечності не могли зникнути, хоча й дуже zdeформувались. Разом із тим в спадщину дістались і різні соціальні діалекти. Пролетарська соціалістична держава не зацікавлена в збереженні діалектів, в збереженні різниці між мовою міста і села, між мовою окремих класів. Навпаки, пролетарська держава, її уряд, наша комуністична партія зацікавлені в якнайскорішій ліквідації діалектів, діалектних відмінностей, наявність яких лише гальмує піднесення культурного та політичного рівня широких верств трудящих і уповільнює рух нашого радянського народу на шляху до комунізму, як уповільнює цей рух кожен пережиток епохи капіталізму. Побудова соціалізму в нашій країні і успішний рух нашого народу на шляху до комунізму, мудра лєнінсько-сталінська національна політика, на основі якої здійснюється мовна політика в нашій країні, загальнообов'язкове навчання, активна участь широких кіл трудящих в громадсько-політичному житті країни, повна можливість висловити свою думку і почути літературну мову на зборах, через радіо, в звуковому кіно, театрі, поширення серед мас більшовицької преси, художньої літератури — ось ті передумови, що впливають на процес ліквідації діалектів і прискорюють його. Тепер уже очевидно, що колишні територіальні й соціальні діалекти, як певні лінгвістичні одиниці з властивими їм особливостями, в недалекому майбутньому назавжди відійдуть у безвість.

Якими ж лініями іде процес стирання діалектів і міждіалектних відмінностей в нашу добу, в нашій соціалістичній державі?

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції зміцнів зв'язок села з містом, і різниця між ними поступово стирається. В роки

сталінських п'ятирічок у зв'язку з індустріалізацією країни чимало селян увійшло в ряди робітничого класу. Колективізація сільського господарства і його індустріалізація зумовили появу на селі численної інтелігенції — агрономів, учителів, трактористів, шоферів, механіків, комбайнерів, лісоводів і т. д. Все це, звичайно, не могло не позначитись на взаєминах між мовою міста і села, на зближенні їх між собою, як не могло не вплинути на зміни в мові села й міста. Все це, разом узятє, помітно позначилось на дальшому розвитку української національної мови.

Завдяки послідовній реалізації лєнінсько-сталінської національної політики українська національна мова, розвиток якої в царській Росії гальмувався, досягає своїх вершин. Умови нашої соціалістичної дійсності сприяють дальшій концентрації територіальних діалектів в єдину національну мову, норми якої стають небачено швидко загальнопоширеними і загальновизнаними. На базі цієї національної мови під сонцем Сталінської Конституції буйного розвитку досягає українська літературна мова, в яку з національної розмовної мови, з діалектів відібрано і увібрано все те, що є точнішим, яснішим і виразнішим, і відкинуте „...все випадкове, тимчасове і нетривке, капризне, фонетично викривлене, не збіжне з різними причин з основним „духом“, тобто ладом загальноплемінної мови“¹.

Літературна мова, живлячись народною мовою, мовою її наріч і діалектів, одночасно, особливо в нашу добу, є і важливим фактором дальшої інтеграції української загальнонаціональної мови, могутнім фактором у справі ліквідації діалектів та їх відмінностей. Саме в нашу добу, коли українська літературна мова стала мовою школи, науки, преси, мовою державною, коли нею опанували і опановують найширші кола трудящих мас, літературна мова, як ніколи, „вирівнює, примиряє всі діалектні розходження живих наріч, говорів і підговорів. Вона втягує в цей руйнуючий процес не тільки свої наріччя, а й мови споріднені та їх наріччя, залучаючи їх до штучної літературної мови, форми якої поширює серед них, як всім приступні хідкі монети“².

Завдяки поширенню і проникненню літературної мови в найширші кола народу, в його мовну практику, в народній мові відбуваються зрушення не тільки в лексиці, а і в усій її граматичній системі, передусім в найістотнішій її частині — синтаксичній.

2

Велика Жовтнева соціалістична революція, що означала „корінний перелом в історії людства, корінний перелом в історичній долі світового капіталізму, корінний перелом у визвольному русі світового пролетаріату, корінний перелом у способах боротьби і формах організації, в побуті і традиціях, в культурі і ідеології експлуато-

¹ М. Горький, Про літературу, вид. „Рад. письменник“, Київ 1949, стор. 5.

² Н. Я. Марр, Избранные работы, т. I, изд. ГАИМК, 1933, стор. 70.

ваних мас усього світу“¹ зумовила величезний злам і в історії кожної мови, в історії і долі її наріч та діалектів. Докорінний злам стався і в лексичному складі літературної і народної мови. Проілюструємо це твердження фактами з українських говорів Одеської області.

Після революції з мовної практики носіїв українських говорів Одеської області багато слів зовсім вийшло з ужитку, багато ж слів перейшло в пасивний лексичний фонд і то лише старшого покоління. Слова цього пасивного лексичного фонду уживаються лише тоді, коли люди згадують тяжке життя дореволюційного села. Так, наприклад, у селі Іванівка, Первомайського району, було перевірено поширення більше 500 старих слів з різних сфер життя у колгоспників цього села: т. Коваленко М. М., 72 р., яка закінчила 3 класи народної школи, т. Бойченко Ів. Є., 42 р., який закінчив 2 класи народної школи, т. Хоменко Н. Д., 23 р., яка закінчила 7 класів середньої школи. Інтересно відзначити, що всі опитані колгоспники не знають таких, колись широко вживаних в українських говорах Одеської області слів, як: *бесега* — велика кішениця, *горлова яма*, *чи пашенна яма*, в якій колись зберігали зерно, *зворота* — межова дорога між клітками поля, *салган* — місце, де ріжуть овець, *різниця*, *тканка* — саморобне рідке рядно, *чугаїна* — сіряк із саморобного вовняного сукна і т. д. Всі ці слова, як і багато інших, для колгоспного села з його соціалістичною культурою стали тепер анахронізмами, вони пережили себе і витіснені з мовної практики найширших колгоспних мас новими словами, які відбивають радянську дійсність колгоспного села. Звичайно, в мові літньої колгоспниці Коваленко М. М., яка більшу половину свого життя прожила до революції, хоч і в пасивному лексичному фонді, є такі слова, як: *бурмас* — ватне жіноче коротке пальто, *гоко* горілки — 1,5 літра горілки, *гримня* — 2,5 чи 3 копійки, *гудз* — вузол, *катруца* — запічок, *кундугуня* — коротке тепле жіноче пальто, *полики* — вишивка на рукавах жіночої сорочки, *сагмал* — гурт декількаденних ягнят, *палуб* — велика миска, — тимчасом як ні колгоспник Бойченко І. Є. (42 р.), а тим більше колгоспниця Хоменко Н. Д. (23 р.) не знають значення цих слів. Таких 500 слів перевірялись у 20 селах нашої області серед колгоспників різного віку. І у всіх селах ми одержали в основному однакові з наведеними вище результати. Це дає нам підставу твердити, що після Великої Жовтневої соціалістичної революції багато слів, широко знаних до революції в українських говорах Одеської області, цілком закономірно зовсім вийшло з ужитку, з мовної практики колгоспного селянства всіх генерацій. Деякі до революції широко знані слова якщо тепер і можна виявити, то тільки у людей старшого покоління. Але і в людей старшого покоління ці слова з активного перейшли в пасивний лексичний фонд. Це яскравий показник тих зрушень, що сталися в свідомості колгоспного селян-

¹ Й. Сталін, Питання левінізму, Укрполітвидав, 1947, стор. 148.

ства за роки революції, це й є результат тих докорінних змін, що сталися в житті селянства після Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Деякі дореволюційні слова, знані в українських говорах нашої області, різко змінили свою внутрішню сторону, хоч зовнішня, звукова сторона лишилась та сама. Це по суті є вже нові слова. Для прикладу взяти хоча б таке слово, як толока. До революції в українських говорах і нашої області і багатьох інших областей слово толока уживалося в значенні „работы компанией не за плату, а за угощение“ (див. словник Б. Грінченка). У селах Одеської області з молдавським населенням замість слова толока уживається слово клака. До революції бідні селяни в гарячу літню пору за те, що пообідають і вип'ють чарку горілки, ходили гуртом працювати на жнива, молотьбу чи якусь іншу роботу до попа, куркуля, старшини, волосного писаря. Звичайно, що вартість обіду і частування була далекою від вартості виконаної гуртом роботи. Отож, експлуататорський характер цього способу роботи цілком очевидний.

Знаний цей спосіб роботи, але з якісно відмінним значенням, ще й тепер у багатьох селах нашої області, як наприклад, у с. В. Кіндратівка, Долинського р-ну, у с. Шевченкове, Роздільнянського р-ну, у с. Василівка, Біляївського р-ну, у с. Жеребкове, Ананівського р-ну, у с. Троїцьке, Троїцького р-ну, у с. Хашевате, Гайворонського р-ну, та інших. Колгоспники і тепер працюють один в одного толокою, наприклад, під час будівлі нової хати. Звичайно, після такої гуртової роботи, яка носить характер взаємодопомоги один одному, вони і добре пообідають, і вип'ють, поспівають і потанцюють, бо вони працювали не з примусу, а добровільно. Отож, слово толока тепер означає добровільну колективну працю одного колгоспника в іншого порядком взаємодопомоги. В цьому саме нова якість цього старого за звуковою стороною слова.

Та, очевидно, щоб уникнути старих асоціацій, зв'язаних із словом „толока“ і набутих ще в дореволюційний час, в мовній практиці колгоспного селянства почало поширюватись слово „займи“, також в значенні гуртової роботи в одного в порядку взаємодопомоги, але з наступним відробітком позиченої праці. Слово це конкретніше і точніше відбиває реальну дійсність, ніж застаріле „толока“.

По деяких селах нашої області зафіксовані ще три слова, які витісняють старовинне „толока“. Це такі слова: одробітки (с. Маринівка, Доманівський р-н), позичання (с. Жеребкове, Ананівський р-н), помирок (с. Друга Переп'ятівка, Цебриківський р-н, с. Желепове, Роздільнянський р-н).

Поруч із словами займи, одробітки, позичання, помирок із значенням гуртової роботи вживається на Одещині, наприклад, у с. Желепове, Роздільнянського р-ну, ще слово „збіги“. Однак слово „збіги“ вказує на скороминучість товариської допомоги, яка не потребує відробітку.

Із спеціалізованим значенням взаємодопомоги, яка також не потребує відробітку, в селах нашої області може уживатись ще слово „зводини“. Для нової хати можуть робити стіни прямо на землі. Коли стіни готові і висохли, їх зводять і ставлять на фундамент. Це і називають „зводини“. Але щоб звести стіни і поставити їх на фундамент, потрібні люди, потрібна допомога. На „зводини“ і закликають людей — сусідів, родичів. Отож „зводинами“ називають і гуртову роботу, коли становлять на фундамент виготовлені на землі стіни. „Зводини“, як гуртова робота при побудові хати, відомі в с. Ухожанах, Піщанського р-ну, с. Мазурове, Кривоозерського р-ну, с. Байбузівка, Савранського р-ну, та інших.

Ось так в давньому слові „толока“, яке було назвою однієї із форм експлуатації панівними класами зубожілого селянства, спочатку після Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли була знищена експлуатація людини людиною, змінюється його значення, а потім воно починає і зовсім витіснятись новими, переважно теж діалектними, словами, що відбивають дійсність нашого колгоспного села.

Тепер у мовний побут колгоспного селянства, замість старого слова „толока“, увійшло і стало загальнопоширеним слово „суботник“, слово, вжите вперше 30 років тому на означення добровільної, безкоштовної праці у вільний час на користь своїй соціалістичній Батьківщині. Володимир Ілліч Ленін, який був учасником першого суботника, надавав йому великого значення, вбачав у ньому вияв героїзму робітничого класу, зародки комуністичного ставлення до праці.

„Це — початок перевороту, — писав Ленін, — більш важкого, більш істотного, більш корінного, більш вирішного, ніж повалення буржуазії, бо це — перемога над власною косністю, розпученістю, дрібнобуржуазним егоїзмом, над цими звичками, які проклятий капіталізм лишив у спадщину робітнику і селянину. Коли ця перемога буде закріплена, тоді і тільки тоді нова громадська дисципліна, соціалістична дисципліна буде створена, тоді і тільки тоді повернення назад, до капіталізму, стане неможливе, комунізм стане дійсно непереможним“¹. Поширення слова суботник в українських говорах нашої області, та й не тільки нашої, а в усіх говорах Радянської України, і є показником непереможного наступу нашого народу на шляху до комунізму.

Одним із показників збагачення мови є зростання термінологічної лексики. Нові терміни з'являються в результаті безупинного соціально-економічного і культурного розвитку народу. Термінологія — це провідна і весь час зростаюча частина словника кожної мови. До того ж термінологія найповніше відбиває інтернаціональні зв'язки народів та їх мов. Мов, які б жили і розвивалися в ізоляції, нема і бути не може. Отже, кількість інтернаціо-

¹ В. І. Ленін, Сочинення, т. XXIV, изд. 3, стор. 329.

нальних слів в усіх мовах постійно зростає, прокладаючи шляхи до єдиної майбутньої мови.

Терміни, в міру того, як вони поширюються в мовній практиці суспільства, часто переходять до загальноживаної лексики і навіть стають побутовими словами. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції багато соціально-політичних і науково-технічних термінів увійшло в мовний побут представників різних українських діалектів і говорів. Увійшли громадсько-політичні та науково-технічні терміни у мовний побут і носіїв українських говорів Одеської області. Такі терміни, як комунізм, соціалізм, лєнінізм, багатOVERстатник, гектар, трактор, тракторист, комбайн, комбайнер, механік, мічурінець, агроном, сівозміна, яровизація, колбуд, кооперація, бригадир, депутат і багато інших, стали тепер побутовими словами і знані в мовній практиці не тільки, наприклад, колгоспні молоді, а і в практиці колгоспників найстаршої генерації. Відмінність полягає хіба у звуковому оформленні нових слів старими людьми і молоддю. Так, коли колгоспна молодь, закінчивши радянську школу, вимовляє нові слова в основному згідно з нормами літературної мови, то у старих, неписьменних або малописьменних колгоспників зрідка можна ще почути — „бригата“, „ковбайнер“, „трахтурист“, „гихтар“, „куператив“ і т. д.

Широкий перехід суспільно-політичних і науково-технічних термінів у побутову лексику, в лексику діалектів і говорів — найважливіший здобуток нашої радянської дійсності. Він є показником активного процесу розкладу і стирання діалектів, говорів — спадщини епохи феодалізму й капіталізму.

3

Такі кардинальні зміни після Великої Жовтневої соціалістичної революції сталися не тільки в лексиці українських говорів, а і в граматичній системі — синтаксисі, морфології і фонетиці. Звичайно, зміни в граматичній системі не так помітні, як в лексиці, проте вони не менш важливі. Ці зміни є яскравою ілюстрацією тих змін, що сталися в свідомості наших людей — активних будівників комунізму.

Синтаксис — найістотніша частина граматичної системи, і його змінам підпорядковуються зміни в морфології та фонетиці. Ілюструватимемо зміни в синтаксисі даними з наших анкет, заповнених в 1947 і 1948 рр. від 75 колгоспників різних сіл нашої області і різного віку: 25 анкет від колгоспників старшого віку — 50—86 рр., 25 — від колгоспників середнього віку — 32—50 рр. і 25 — від колгоспників віком до 31 року. Ось дані цих анкет:

1. В українських говорах, зокрема західноукраїнських, широко знана конструкція типу „Нас було двоох“, „їхало трьох хлопців“. На території Одеської області вже давно живе чимало переселенців, представників західноукраїнського нарiччя. Із 75 осіб названа конструкція трапляється в мові 39 осіб: 16 — із старшого

віку, 13 — із середнього і 10 — молодшого віку. Інтересно відзначити, що тільки у декількох колгоспників старшого віку ця конструкція єдино вживана, у всіх же інших паралельно вживаються конструкції, властиві літературній мові: „нас було двоє“, „їхали три хлопці“.

2. Ще для староруської мови було характерним узгодження присудка у множині з підметом збірного значення (храбрая дружина рыкають — „Слово о полку Ігоревім“). Як пережиток, таке узгодження трапляється і в українських говорах Одеської області. Так, у тих же 75 осіб воно зафіксоване 12 разів у реченні „Дітвора граються“, п'ять разів у реченні „Народ почули і збіглися“ і лише два рази у реченні „Бригада виїхали в поле“. Поява нового підмета збірного значення різко вплинула на вживання старого, традиційного узгодження. Взагалі ж треба сказати, що навіть у людей старшого віку таке узгодження знане поруч із узгодженням присудка в однині.

3. Не можна не відзначити поширення в мові українських говорів Одеської області деяких новіших форм вияву складеного присудка. Відомо, що орудний предикативний з допоміжним дієсловом хоч і був властивий східнослов'янським мовам і староруській мові, однак ще в староруській мові він уживався рідко порівнюючи з називним предикативним.

О. Потєбня і новіші дослідники — проф. Карський, Патокова цілком правильно констатували, що в найстаровинніших пам'ятках орудний предикативний становить ще велику рідкість. Орудний предикативний, будучи близький своїм значенням до називного предикативного, почав його витісняти. Так, навіть у колгоспників старшого віку у згаданих уже 25 анкетах 35 разів зафіксовані речення з називним предикативним — „Я бригадир першої бригади“, „Вона була ланкова“ — і 32 рази речення з орудним предикативним — „Я був бригадиром першої бригади“, „Я була ланковою“. До того ж, у деяких колгоспників, навіть за вісімдесят років, ця конструкція частіше вживається, ніж з називним предикативним.

У колгоспників середнього віку зафіксовано у 25 анкетах 35 речень з називним предикативним і 27 — з орудним предикативним, а у колгоспників молодшого віку у 25 анкетах — 30 речень з називним і 27 — з орудним предикативним. Але і в колгоспників середнього віку і, особливо, в колгоспників молодшого віку, речення з орудним предикативним частіше вживаються, увійшли в їхній мовний побут, а речення з називним предикативним уживаються значно рідше.

Інтересно відзначити, що у тих же колгоспників старшого віку речення з називним предикативним, вираженим членним прикметником — „Він був хворий“, „Постанова була справедлива“ — у 25 анкетах зафіксоване 45 разів із позначенням частішого вживання такої конструкції, і 24 рази з орудним предикативним, вираженим прикметником — „Він був хворим“, „Постанова була справедливою“ — з позначенням можливого вживання.

У 25 колгоспників середнього віку називний предикативний у тих же реченнях зафіксований 46 разів, а орудний — 16 разів, у 25 колгоспників молодшого віку називний предикативний — 42 рази і орудний — 13 разів. Ця форма вияву складеного присудка членим прикметником у називному відмінку, як видно із наведених даних, зберігається і в українських говорах Одеської області. Це зайва ілюстрація думки Пешковського, що „именительный прилагательного (особенно в краткой форме) долше противостоит на- тиску творительного, чем именительный существительного“¹.

За аналізованими даними, семантичного розрізнення між називним і орудним предикативним в мові колгоспників немає.

4. Багатьма дореволюційними діалектологами не один раз вису- валося твердження, що в мові українських діалектів сурядність ніби далеко ширше знана, ніж підрядність. На цій підставі уже і в пожовтневий період буржуазно-націоналістичні мовознавці твер- дили, що підрядні речення (які, як відомо, становлять вищий етап у розвитку синтаксичної системи) взагалі не властиві українській мові. Це зловорожа фальсифікація фактів. У нашому розпоря- дженні є записи живої народної мови з 53 сіл Одеської області, які свідчать, що в українських говорах області є всі види й різно- види складнопідрядних речень, знаних і в сучасній українській літе- ратурній мові, хоча, звичайно, і з деякими відмінностями. Інтен- сивний розвиток підрядності, поширення її в українських діалектах особливо помітні після революції, завдяки, передусім, загально- обов'язковому навчанню і опануванню норм літературної мови, під впливом якої і перебудовується синтаксична система діалектів.

4

В морфології українських говорів у пожовтневий період також сталися значні зрушення і зміни. Основна закономірність цих зру- шень і змін — стирання відмінності в морфології між окремими говорами і наближення говіркової морфологічної системи до морфо- логічної системи літературної мови. Прейлюструємо цю закономір- ність прикладами з наших записів.

1. Категорія двоїни, як відомо, почала витіснятись категорією множини ще в добу феодалізму. Однак, сліди двоїни в українських говорах Одеської області, особливо в її північних і придністров- ських районах, досить помітні й тепер, зокрема в іменниках жіно- чого і середнього роду, як-от: дві машини, штири хати, три радні і т. д. Знана категорія двоїни і в іменниках чоло- вічого роду, наприклад, густі ліса, гарні голоса, довгі рукава, наші учителя і т. д. Проте, категорія двоїни в говорах нашої області явно доживає свого віку і цілком поступається категорії множини.

2. Іменники чоловічого роду в давальному відмінку однини в го- ворах нашої області переважно мають флексію *ові* або *еві* (дякву бригадирові, подарував товаришеві). Із 75 опитаних кол-

¹ Русский синтаксис в научном освещении, 1938, стор. 238.

госпників різного віку Савранського, Гайворонського, Голованівського, Кодимського, Балтського, Цебриківського і Піщанського районів лише у 24 засвідчена, як паралельна, флексія *у* (дякую бригадиру, подарував товаришу).

На територію Одещини, як відомо, в свій час переселилось чимало людей із Західної України. Однаке флексія *-ови*, така поширена в західноукраїнських говорах, в опитаних 75 колгоспників трапилась тільки один раз — дякую бригадирови (с. Сакарово, Цебриківський р-н). Флексія *-ови* до революції на Одещині була далеко ширше знана, ніж тепер. Але в результаті інтенсивного схрещення південно-східних говорів з південно-західними, в результаті впливу літературної мови на усну в пожовтневий період флексія *-ови* поступилась перед поширенішою флексією *-ові*.

3. Замість флексії *-ей*, поширеної в більшості українських говорів і в літературній мові у родовому відмінку множини, більшості західноукраїнських говорів властива флексія *-ий* (гости*и*, люди*и*). І хоча представники західноукраїнських говорів на Одещині живуть уже не менше двох століть, флексія *-ий* ще міцно, порівнюючи з іншими західноукраїнськими рисами, тримається. Так, в опитаних 75 колгоспників різного віку названих вище районів, флексія *-ий* засвідчена у 24 колгоспників, правда, або поруч із флексією *-ей*, або поруч з *-ів* (гості*в*).

4. Такі широко засвоєні українськими діалектами іменники іншомовного походження, як радіо, кіно, кіло, бюро, можуть іноді, переважно у людей старшого віку, відмінюватись, наприклад: не слухав радіва, прийшла з кіна, купила два кілі соли (с. Ухожани, Піщанський р-н).

Іменники-абревіатури МТС, МТФ, ХТЗ, ЧТЗ (назви тракторів), ЛКСМУ, ЦК, СРСР, УРСР та інші, як і в літературній мові, не відмінюються.

5. В багатьох селах Одеської області прикметники вищого і найвищого ступеня порівняння можуть мати суфікс *-ишч-*: стар *-ишч-* и й, наймогутн *-ишч-* и й тощо. На перший погляд здається, що тут суфікс *-ишч-* в утворенні ступенів порівняння є не тільки найпоширенішим, а й єдиним. Однак, це далеко не так. Наявні в нашому розпорядженні матеріали свідчать, що навіть у людей старшого віку суфікс *-ишч-* тепер уже не єдиний спосіб утворення ступенів порівняння. Так, із 75 опитаних колгоспників у названих вище районах у 45 дійсно ще частіше вживається цей суфікс, однаке у багатьох з них паралельно виступає і суфікс *-иш-*. Отже, якщо до революції суфікс *-ишч-* був найпоширенішим, то тепер він досить інтенсивно витісняється суфіксом *-иш-*, який уживається і в літературній мові.

6. У відмінюванні займенників говори Одеської області зберігають ще чимало строкатість, яка в одних займенникових формах зникає швидше, а в інших — повільніше. Так, тільки в однієї колгоспниці 56 років, О. М. Шляхової з с. Вівсяники, Вільшанського району, засвідчена у знахідному відмінку однини особового займен-

ника 3-ої особи стара форма родового відмінка *єї* у словосполученні „бачив *єї*“, замість „*її*“. Але поруч із новішою для знахідного відмінка формою *її* у певних сполученнях досить міцно тримається ще стара — *ню* чи *нюю* — „дивлюся на *ню*, *нюю*“, яка засвідчена 57 разів (з них 10 випадків *нюю*) поруч із новішою *неї* (дивлюся на *неї*) у 75 опитаних колгоспників. Отож, хоча займенник знахідного відмінка „*ню*“, „*нюю*“ і витісняється з мовної практики колгоспників новішим „*неї*“, але порівнюючи з іншими діалектними рисами витісняється досить повільно.

7. У числівникових назвах, що були поширені в говорах Одеської області до революції, в пожовтневий період також сталися чималі зміни. Всім відомо, що старі назви мір ваги, довжини, рідини і т. д. витіснені тепер метричними назвами мір, а такі колись знані числівникові назви як *різа* (земельна ділянка в декілька десятин), *чисниця* (чверть десятини), [г]око риби (три фунти), [г]око горілки (півтора літра), або такі назви грошей, як *гривня* чи *гримня* (3 чи 2 з половиною копійки) перейшли в пасивний лексичний фонд навіть у колгоспників старшого віку. Не знані тепер у говорах нашої області і такі числівники, як *півтретя*, *півтретиста*, *півчетверта*, *півчетвертиста* і т. д. Ні від кого не довелось записати на Одещині такі старі числівникові форми, як *чотирдесят* (сорок), *дев'яност* (дев'яносто), хоча вони колись і знані були тут, як знані ще зрідка й тепер у подільських говорах. Інтенсивно витісняється і діалектна числівникова форма *штири*. Так, коли із 25 колгоспників старшого віку тільки 13 вживає *чотири-чотири*, то із 50 колгоспників середнього і молодшого віку 40 вживає тільки *чотиричотири*, а інші 10 — *штири*, та й то паралельно *чотиричотири*.

8. Серед особливо характерних для говорів Одеської області дієслівних форм є форма першої особи однини теперішнього часу типу: *ходю*, *кося*. Названі форми стійко тримаються в говорах і дуже повільно вирівнюються з формами літературної мови. Так, у 75 опитаних колгоспників ця форма засвідчена як основна у 71, із них у 9 може паралельно вживатись форма *ходжу*, *кошу*, і тільки в 4 колгоспників знана тільки форма *ходжу*, *кошу*.

Такі головні зміни і зрушення відбулися і відбуваються в морфології українських говорів Одеської області після Великої Жовтневої соціалістичної революції.

5.

Фонетичні зміни відбуваються в мові далеко повільніше, ніж зміни в морфології чи синтаксисі. Проте і в фонетичній системі українських діалектів за роки радянської влади сталися значні зміни, хоча вони не в усіх діалектах в однаковій мірі помітні.

В українських говорах Одеської області до революції помітний був процес вирівнювання фонетичної системи і стирання деяких фо-

нетичних особливостей внаслідок схрещення говорів в основному двох наріч — південно-західного і південно-східного. Після революції цей процес став далеко інтенсивнішим. Велику роль у цьому відіграла і відіграє українська літературна мова. І в фонетичній системі українських говорів Одеської області основною закономірністю є стирання фонетичних говіркових і міжговіркових особливостей і зближення звукової системи говорів із звуковою системою літературної мови. Проілюструємо цю закономірність декількома фактами із наших спостережень.

1. В говорах південно-західного наріччя приголосні *д, т, з, с, н, л, ц* перед *і*, що походить із старого *о*, в новозакритому складі часто вимовляються твердо (тік, ніч, слів і под.). У 75 опитаних колгоспників різного віку така вимова засвідчена 58 разів, а м'яка — 52 рази. Це показник того, що традиційна тверда вимова приголосних перед *і* з давнього *о* дуже розхитана і розвивається в напрямку до орфоепічної норми, прийнятої в нашій сучасній літературній мові. Це ж слід сказати і про вимову приголосних перед *і* в називному відмінку множини прикметників. Так, у тих же 75 колгоспників тверда вимова приголосного перед флексійним *і* у прикметників багаті, зелені зафіксована 34 рази і 41 раз м'яка (багат'і, зелен'і).

2. Типовим для говорів південно-західного наріччя є послідовніше, ніж у говорах інших наріч, уживання епентетичного *л* після губних — деревляний, жаблячий, гороблячий. Ця риса в українських говорах Одеської області досить міцно тримається, але і вона вже не є безроздільно пануючою, як була до революції і як може здатися тепер на перший погляд. Так, в опитаних 75 колгоспників слова з епентетичним *л* після губних вживаються тільки вдвоє частіше, ніж без нього (дерев'яний, жаб'ячий, гороб'ячий).

3. В літературній мові, як відомо, *р* може бути твердим і м'яким. У говорах Одеської області, особливо в подністровських і північних, досить послідовно вимовляється тільки тверде *р*: *порадок, расно, радно*. Проте, особливо в колгоспників молодшого віку, останнім часом почала поширюватись літературна вимова *р* — тверда в кінці складу (секретар, лікар) і м'яка — в середині складу (*порадок, р'асний, р'адно*).

4. У колгоспників старшого віку ще й тепер порівнюючи часто зустрічається перехід у *м* перед наступним *н* — *рімно* із *рівно*, *дамно* із *давно*, *grimня* із *гривня*. У колгоспників середнього віку ця риса засвідчена рідко, а у колгоспників молодшого віку зовсім не зустрічається.

5. Як відомо, артикуляційній базі східнослов'янських мов не була властива фонема *ф*. У східнослов'янські племінні і феодально-територіальні мови фонема *ф* почала заходити з грецької мови десь у IX—X столітті. До революції фонема *ф* передавалась або звукосполученнями *хв, кв* (*Хведір, kwasоля*), або звуком *п* (*Пилип*). Тільки після революції в зв'язку з опануванням широкими масами норм літературної мови фонема *ф* набула повних прав громадян-

ства, увійшла в артикуляційну базу народної мови, її говорів. Особливо це помітно на вимові таких слів іншомовного походження, які зайшли в побут колгоспного селянства після революції, як наприклад, ферма, МТФ, факт тощо.

* *
*

Ми коротко схарактеризували найважливіші зміни, що сталися в українських говорах Одеської області після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Про що вони свідчать? Вони свідчать про те, що в нашій мові, в її говорах за роки революції почали відбуватися і що далі, то інтенсивніше відбуваються такі зміни, які роблять її більш монолітною і більш витриманою в загальній граматичній системі.

ЗМІНИ В ЛЕКСИЦІ СУЧАСНОГО КОЛГОСПНОГО СЕЛА

Зміни в лексиці треба розглядати в нерозривному зв'язку із змінами в свідомості людей. Тільки з цього треба виходити, вивчаючи лексику колгоспників. Адже „колективізація сільського господарства ламає старі суспільно-виробничі відносини, побут і т. д., формує нове життя, нову, принципіально відмінну від старої свідомість, нові семантичні закономірності. Тільки у нерозривному зв'язку із загальними змінами мислення колгоспників можна правильно зрозуміти і оцінити зникнення чи появу того або іншого слова“¹.

У зв'язку з такими різкими змінами у свідомості колгоспників у мові їх зникає ряд лексем, які означають віджилі предмети і поняття, а також ті терміни, що мають відповідні еквіваленти в літературній мові.

Особливо великих змін зазнали старі терміни виміру, які широко вживалися в доколгоспному селі. Відомо, що в колишній Малоросії майже кожна місцевість мала свої окремі міри, отже й терміни, пов'язані з цими мірами².

¹ Ф. Филин, Новое в лексике колхозной деревни, „Лит. критик“ № 3, 1936, стор. 137.

² Існували, наприклад, навіть різні способи визначення певного простору землі: простір садібних місць і городів визначався посівом городнього насіння, переважно конопляного, рахуючи на десятину від 6 до 7 мір (міра дорівнює восьмій частині четверті). Площа орної землі визначалася днями (одну десятину можна виорати за 1 $\frac{1}{3}$ дня), упругами (рахуючи на одну десятину чотири упруги). Визначення простору упругами базується на звичаї перепрягати коней або волів для відпочинку і годівлі три рази в день. На десятину треба вважати чотири таких перепряжки: на один день три і на другий — одну. В багатьох місцевостях простір землі визначався, крім того, також: четвертями (зерна), рахуючи на одну десятину одну четверть посіву; пудами (зерна), рахуючи на хорошій землі посіву 5, а на середній 7 пудів на десятину; мірами (зерна) — на хорошу землю посіву 7, а на середню 8 мір на десятину; сохами, рахуючи на одну десятину 2,5 сох, тобто для того, щоб виорати десятину, необхідно працювати цілий день двома сохами і ще півдня однією сохою; копами (60 снопів), рахуючи на одну десятину 10 кіп. Простір сінокосів визначався косарями, по два-три косарі, залежно від характеру сінокосу; возами, рахуючи в степових місцевостях від 3 до 5 возів долових, а на дугах і болотних сінокосах від 5 до 10 возів кінних на одну десятину.

Так, на Чернігівщині, принаймні у відомих нам Михайло-Коцюбинському і Остерському районах, для виміру землі існували раніше терміни: десетйна, півдесетини, четверть, асьмая, а також ділянки поля (землі): надел (3—6 десятин), вакан (5—10 десятин), грунт, повгрунта, чвертка, півчвертки, четверть чвертки, або асьмая, які означають частину поля або сінокосу, поділеного на декілька дрібних ділянок, площа яких може бути тоді тільки визначена, коли відома первісна ділянка, що підлягає даному поділу.

Зараз терміни надел, вакан, грунт і інші вийшли з ужитку і залишилися тільки в пам'яті старих людей, а терміни десетйна, півдесетини, четверть, асьмая поступилися перед загальноживаними термінами метричної системи виміру землі.

Для виміру сипких тіл, крім широко вживаних раніше пуд, хунт, лот, залатнік, беркавец (10 пудів), мешок, мієрка, вживалися терміни: палубачак, каробка, пригарш, карак (кувш), гарнец (спеціальна міра для оплати чередника — 5—6 фунтів), які за нових умов життя мусили були безслідно зникнути з мови села.

Так же швидко вийшли з ужитку терміни виміру рідин: кварта, павкварта, чвертка, асьмуха, ведрó, чéтверть, палавінщик (відро має двісті половинщиків).

Тільки в згадках колгоспників, і то старшого віку, залишились старі місцеві терміни виміру часу. Рідко хто вже говорить „працювати до Петра, до покрови, до паски, до різдва“ і т. д. Дуже рідко вживаються в мові колгоспників також слова, зв'язані з релігійними забобонами, такі, як миса ед (м'ясниці), пиліпавка, пуост, петруовка, спасавка, правда (проводи).

Вживається тільки метрична система виміру мануфактури, полотно, а старі терміни: аршін, лóкоть, четверть, вершок — ще зберігаються майже виключно в мові домашнього побуту переважно людей старшого віку.

Відносно повільніше зникають терміни, що ними позначаються назви грошових одиниць. Якшо капа (60 грошей), васьмигривенник (20 копійок), гривна (2,5 копійки), палушка, траяк (75 копійок) і інші зникли з мови зовсім, то терміни: палтинник, злот, гривенник можна ще почути і від людей середнього віку.

Покищо зберігаються терміни виміру конопель, льону, пряжі і т. д.: павієсмо (зв'язка конопель або льону в 10 або 12 жмень), ручайка або жменя (міра конопель, льону: стільки, скільки можна взяти рукою, десята частина повісма), пасмо (30 ниток), чіслинка (три нитки). Стійкість подібних термінів пояснюється тим, що вони вийшли далеко за рамки вузькокальних слів і є широкоживаними термінами людей, що займаються ручним способом обробки льону й конопель. Оскільки такий спосіб виробництва частково ще зберігся, то зберігається і пов'язана

з ним термінологія. Дані слова можна віднести до термінології спеціальних галузей виробництва, до виробничо-професійної лексики.

В процесі трудової діяльності людей різних галузей господарства виникає цілий ряд спеціальних слів. Так, укривальники розрізняють кілька видів покрівель: адамава криша (покрівля під глину), криша пуд гузір (коли використовуються старі кулі і кладуться головками вверху), криша пуд валатки (те ж саме, що й „пуд гузір“, але кулі кладуться головками вниз). Рільники розрізняють кілька видів оранки: луценне стерну, весна в спашка, мешанка (повторна оранка), зяблева пахата, м'яка пахата, різні види прополки: суцільна праболка, видава, сартава і т. д. Пасічники розрізняють кілька хвороб дбжіл: назиматбз, бранка, плюха.

Люди, які довгий час в господарському житті мають справу з тваринами (доярки, свинарки і ін.), знають найрізноманітніші назви їх по росту, по віку, по масті тощо. Лексика такого типу не розвивається ізольовано, замкнено. Процес її розвитку йде якраз по шляху зближення із загальнонародною лексикою. Значна частина спеціальних слів, що раніш були відомі лише людям певної професії, швидко переходить у категорію загальномовних і стає надбанням широких мас колгоспного села.

Зовсім вимерли слова, пов'язані із старим адміністративним управлінням: управа, расправа, вбласть, сход, зборня, серебщина (податки на військові потреби) і ін.

Все більше й більше виходять з ужитку обрядово-побутові слова: малада, маладбй, дружок, дружка, баярин, світйлка, а слова такі, як некрут, маскаль, масковка і под., колгоспники згадують тільки тоді, коли розповідають про колишнє, старе життя.

Інколи, поряд з інтенсивною словотворчістю, колгоспники практично використовують лексику дореволюційного часу, пристосовуючи її відповідно до завдань сьогодення. Так, слова барин, пан, чинбвник, пісар, прйстав, жандар(м), гарадавбй і ін., які раніше для панівних класів дореволюційної Росії відбивали певні (позитивні) соціальні поняття, тепер вживаються з протилежним (негативним)¹ значенням, з відтінком іронії, зневаги, висміювання.

Але, як і в літературній мові, скажемо словами Л. А. Булаховського, „не підлягає жодному сумніву, що взагалі міць нового і на цій ділянці переважає всілякі можливі способи знову живитися тим, що вже відірвалося від свого живого коріння“¹.

Соціалістичні способи ведення господарства при колгоспному ладу, нові масштаби господарювання відповідно змінюють і пов'язану з цим термінологію. Так, на питання нашої Програми: „Як у вас називається велика кількість снопів, звезених до купи?“ — кол-

¹ Л. А. Булаховський. Виникнення і розвиток літературних мов, ч. II, Наукові записки Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР т II-III. 1946, стор. 127.

госпники села Михайло-Коцюбинського, Чернігівської області, не задумуючись, відповідають, що раніше, при індивідуальному способі господарювання, звали капица і стуог, а тепер — скирта. Взагалі ж у даній місцевості словом скирта визначається велика кількість складеної докупи соломи. Така ж купа снопів раніше називалась стуог. За колгоспного ладу, коли всі сільськогосподарські роботи провадяться на великих колгоспних ланах, коли йде боротьба за швидке і безвратне збирання хліба, — всі снопи тут же на полі складаються в скирти. Через це поняття копиця (хліба) і стіг вийшли з ужитку, тому і слова ці не вживаються, а на їх місце з'явилося відповідне до поняття й слово — скірта. Доказом такої заміни може бути й той факт, що від слова скирта утворено і широко вживається ряд похідних слів: скиртовка, скиртавать, скиртаклад, скиртавшік і зрідка скиртавалник.

Факти яскравого розрізнення в лексиці старих і нових понять зафіксовані і в ряді інших місцевостей України.

На питання „Як у вас називається приміщення для домашніх тварин?“ колгоспники сіл Львівка, Скоринівка, Великий Хутір, Вознесенське, Ашанівка, Кирсунівка і Петровське, Золотоніського району, Полтавської області, відповідають, що раніше, при індивідуальному способі господарювання, приміщення для корів і коней називалося хлів, повітка, загін, а зараз для коней — конюшня, для корів — корівник; приміщення для свиней раніше називалося саж, а зараз, при колгоспному господарюванні, — свинарник; приміщення для овець — раніше і тепер називається кошара, овешник. Всі разом приміщення, якщо вони в одному місці, при колгоспному ладу називаються ферма або скотний двір.

У селі Стара Гута, Остерського району, Чернігівської області, де до Великої Жовтневої соціалістичної революції селяни мали значно менше землі і жили бідніше, ніж в інших областях України, де не було потреби будувати окремі приміщення для різних домашніх тварин (коней, корів і т. д.), а всі вони могли міститися в одному приміщенні, — існувала лише одна й назва цього приміщення — хлієв. За колгоспного ладу, коли землі стали родити значно краще, коли на базі загальних достатків створено громадське тваринництво, почали будувати й нові окремі приміщення для худоби, а разом з цим широко вживаються й нові назви для них: для корів — каруовня, для коней — канюшня, для свиней — свинарня, для овець — авчарня тощо.

На запитання „Як у вас називається приміщення для зерна?“ колгоспники села Стара Гута відповідають, що раніше, при індивідуальному способі господарювання, називали камора, а зараз зернахвіще.

Сімдесятирічна колгоспниця села Нижній Булатець, Лубенського району, Баранова відповіла: „Січас весь хліб ссипають у инбар, дома инбар ми називаємо комброю“.

Тенденція до розрізнення старого й нового виявляється і в назві приміщення для сільськогосподарського реманенту. В селі Стара Гута раніше, до колективізації (і зрідка тепер), таке приміщення називалося павіетка; за колгоспного ж ладу переважно називається навієс. Те ж саме і щодо назви жилого будинку: якщо раніше називали тільки хата, то в останній час, особливо коли це хороша хата, яка складається з двох і більше кімнат, — називається дом.

Так само замінювалися під впливом економічних чинників і інші терміни, наприклад: в селі Михайло-Коцюбинському слово рало замінено словом маркер, слово гамазей — словом склеп, кози, або рагульки, — прилад, на якому колись ткали полотно, — замінюється терміном верстак; термін асипать (картоплю) замінюється на акучувать і т. д.

Частина слів, зв'язаних із старим способом господарювання, переходить із активного вживання в пасивний лексичний запас. Сюди можна віднести такі слова, як: саха, драч (прилад для розпушування землі), ярха (віялка), яршенне (віяння), такбвня (приміщення для молотби), перелуог, аблуог (декілька років необроблювана земля), бсеть, авйнь (приміщення для сушіння снопів), лучнік (скалка для освітлення), валока (вузьке поле), тарані (дерев'яні молотки, якими колись збивали олію в олійницях), сахар (прилад для накидання гною на віз), жорна (прилад, яким розтирали зерно на муку), ратай (орач), челядник (наймит), челядка (наймичка), себрó (супряга), себравать (спрягатися). Цікаво відзначити, що слово себрó (правда, трохи з іншою вимовою — сябер) у значенні учасника земельного володіння, спільника у торговому підприємстві зафіксовано в етнографічних матеріалах Василенка й Номиса, зібраних на Харківщині й Полтавщині. А з словника В. Даля ми довідуємось, що себёр (-бра) трапляється в колишній Орловській губернії, на Кавказі, а також в мовах естонській (sobr), литовській (sebras) і означає „пайщик, товариш в торгу; от сябр, шабер... сосед. Себра — робота миром сообца (помочь)“¹. У колишньому Городнянському повіті (40—50 кілометрів від м. Чернігова), за даними збірника „Чернігів і Північне Лівобережжя“ (1929 р.), спільне громадське користування землею, спільні пасовиська, право випасати на толоці, спільні лози, часом луги, звали сябринним; а кожний громадянин — сябр, що має право на свою пайку лози, лісу.

Швидко починають замінюватися більш відомими або зовсім зникати і деякі інші назви. Замість каромисел поширюється óрчик, абарак; назва агрієх (пропуск при сівбі сівалкою) витискує слова минуха й обкидень (пропуск при сівбі руками); замість термінів кубел, ббдня (діжка або рід вулика з кришкою і замком) вживається слово скриня; замість назви шляга, киянка, чекуха, яких більшість жителів села уже

¹ В. Даль, Толковий словарь..., т. IV, 1909, стор. 114.

не знає, вживається слово довбня або замінюється описовою формою дерев'яни велики малаток. Зовсім зникають лексеми петеряни (50 снопів), сарачня (40 снопів, складених до купи), шарбонак (ряд снопів, складених у копи і півкопи). Деякі слова, пов'язані з старими, віджилими предметами й поняттями сільського господарства, іноді зустрічаються і в мові молодшого покоління (хоча вони й не становлять органічної складової частини їх мови), а деталізація назв зберігається часом тільки в людей старшого покоління. Старі люди раніше розрізняли, наприклад, кілька типів сох: передкова литовка, ухудшона литовка (без передка), маскóвка-плашка, маларуська; вживали багато термінів для означення обробітку землі під посів жита: аднабр, аднабранка (одноразова оранка сохою), дваор, дваоранка (дворазова оранка сохою). При старій обробці землі ралом і плугом розрізнялися такі процеси: один раз орють і два рази ралють; перший раз ралити зветься ламать скибу, а другий раз — вздовж перших борозен — давжїть; два рази орють і один раз ралють — зветься на трї ралля; крім того: арать (плугом), рвать (ралом), скарóдить (бороною) і адвертать (плугом) і ін. Майже всіх цих термінів годі шукати в мові людей середнього і молодшого віку. Якщо хто й знає про них, то тільки з розповідей стариків.

Цей шар лексики є найменш стійким у діалектах і частково зберігається, як ми вже казали, лише в мові людей старшого покоління.

Втрачається в мовній практиці і відходить на задній план стара топоніміка села. У пам'яті старшого покоління і відсталішої частини населення вона ще може зберігатися, але в мові передовиків і переважної більшості молоді ці назви досить рідко застосовуються щодо певних пунктів сіл і їх околиць. Замість старих топонімічних назв сіл і прилеглих до них земель, які раніше присвоювалися їм переважно по іменах або прізвищах великих землевласників, поміщиків, місцевих куркулів тощо, щораз міцніше входять у живу мову назви по колгоспу чи по бригадах. Так, раніше певні ділянки землі с. Михайло-Коцюбинського визначалися по назвах окремих балок і урочищ: Гаришавка, Артюшенкаві Равчакі, Гразнóва Гарá, Бикавцóвіє Береги, Редьковщина, Гїрманка, Панамаруóвщина, Лóгвинава Гара, Кисельуóвщина, Булахавка, Мирóнавщина, Терешкуóвщина і ін. Тепер для такого визначення вживаються нові слова і вирази: земля калгóспу ім. Вóйкава, земля калгóспу ім. Шевченка, земля калгóспу ім. Жавтневої ревалюції, або ще простіше: калгóсп Вóйкава, калгóсп Шевченка і т. д. Замість старих назв кутків села — Лугїнавка, Загрївавка, Руденкóвка, Віетравка, Ющенкавка, Ляхóвка тощо, вживаються або сучасні назви вулиць, або ж назва

колгоспу, розташованого на території даного кутка; в межах одного колгоспу кутки можуть називатися по номерах бригад, члени яких живуть на території цих кутків, наприклад: на першої бригаді колгоспу Шевченка, на другій бригаді і т. д.

Подібні факти характерні не тільки для Чернігівщини, а й для інших областей України. Так, приміром, переважають назви не за селами, а за колгоспами в Золотоніському районі, Полтавської області (села Львівка, Скоринівка, Великий Хутір, Вознесенське, Ашанівка і ін.). Там кажуть: „Пішов у „Перемогу“, „Приїхав з „Променя“, „Сходив у „Вільне життя“, а не „Пішов у Великий Хутір“, „Приїхав з Скоринівки“, „Сходив у Львівку“ і т. д.

При дослідженні сучасних діалектів дуже актуальним є питання про взаємовідносини діалекту і літературної мови. Дослідники-діалектологи дореволюційного часу з плану своїх досліджень цього питання також не знімали, але розв'язання його носило фрагментарний і спрощений характер.

Вся суть взаємовідносин діалекту і літературної мови зводилась до констатації впливу літературної мови і порушення встановлених „норм“ діалекту „впливами“ літературної мови.

Вплив літературної мови на діалекти в наш час може здійснюватися різними шляхами. Один із основних шляхів — це спілкування через друковане слово. Всім відомо, що книга і газета в сучасному селі є невід'ємною складовою частиною побуту колгоспників. Хата-читальня, колгоспний клуб, шкільні й сільські бібліотеки стали основним вогнищем по розповсюдженню друкованого слова серед найширших мас колгоспного села. З інших шляхів можна відмітити безпосереднє спілкування з представниками літературної мови. Цей вплив особливо помітний в мові сіл, розташованих поблизу від міста, від залізниці, від фабрик і заводів. Зокрема помітно впливає місто на село сьогодні, коли питання про відношення між містом і селом ставиться зовсім по-іншому, ніж це було раніше, коли умови життя радикально змінили погляд селянина на місто і підготували ґрунт для ліквідації різниці між містом і селом, між фізичною і розумовою працею. „І в цьому немає нічого дивного, бо селянин одержує тепер від міста машину, трактор, агронома, організатора, нарешті, пряму допомогу для боротьби і подолання куркульства. Селянин старого типу з його звирячим недовір'ям до міста, як до грабіжника, відходить на задній план. Його заступає новий селянин, селянин-колгоспник, який дивиться на місто з надією одержати звідти реальну виробничу допомогу“¹.

Всі ці перетворення в економіці і в свідомості людей в корені змінили лексичний склад мови села. Щоб переконатися в корінному оновленні лексики села в пореволюційний період, досить узяти невеличкий уривок із допису малописьменного колгоспника із села

¹ Й. Сталін, Питання лєнінізму, вид. 11, стор. 242.

Михайло-Коцюбинського Левка Денисенка до районної газети „Колгоспна правда“. Наводимо цей уривок в повній відповідності з тим, як він поданий автором.

ІНІВІДУВАЛЬНЕ СОЦ-ЗМАГАНЕ

Третя бригада калгоспу „Червоний Партизан“ с. Пакуль де бригадіром кандидат ВКП (б) товариш Канюша Іван Анифатович найкраще виконує постанову партії, правительства. Бригада т. Канюши вже засіяла два га середели¹, вісім га люпину, один га вики. Орачі цієї бригади включилися у індивідувальне соц-змагане. Найкращі орачі це Гречаник В. С. та Цехмистр Т. Ф. та Гречаник Каленик С. та Канюша Пилип Хомич. Ці орачі виконують дену норму 127% зам. норми 0,55 га виорюють 0,72 га. Бригадір т. Канюша щодено бесідує з калгоспниками-стахановцями розказує агроправила даби виконать Сталінське завдання, добитися щорічно вісім мільярдів пудів хліба. А також не відстає 1-а бригада т. Дорошка Юхима. Глава правління тов. Канюша Т. П. щодено буває коло орачів.

Л. Денисенко.

З наведеного уривка видно, що навіть мова людей старшого покоління рясніє великою кількістю слів сучасного суспільно-політичного і громадсько-виробничого характеру, причому всі ці слова засвоюються, як правило, досить правильно. Виняток може становити лише одне слово „індивідувальне“.

Перекручені слова в мові стариків не поодинокі. Ще в дореволюційні часи в мову селян заходив шляхом випадкових зносин з представниками літературної мови ряд слів, чужих даному діалекту, які засвоювалися відсталою частиною з деякими неточностями, а часом і перекрученнями. Так само неточно засвоювалися цією частиною населення деякі слова, що набули поширення вже в роки Жовтневої революції. Наведемо кілька прикладів такого неточного засвоєння слів представниками старшого покоління в селах Остерського і Михайло-Коцюбинського районів, Чернігівської області: послі ревізії приехав структур (інспектор); ми трактацию всю вікнали (контрактацію); квартира пуцу (квартирантів) — атоплюють; парасклеювали та ді ахвішки (афішки); мая старша в лабалаторії робить (в лабораторії); хто вирабив мінімо, таму видали аванец (мінімум, аванс); палімахерська аткріта теперика (перукарня); таких принципальних² баб нада учить харашенько (принципальних); як негадь, дак і рематіз душить (ревматизм); адногб сина в хвильяньську вайну убили (в фінляндську) і т. д.

Розвиток колгоспного будівництва, машинізація сільського господарства, тісні зв'язки з містом, з фабрикою, із заводом, масове

¹ Середела — назва трави.

² Принципальний — в даній місцевості значить упертий, непокірливий.

поширення в селі книг, газет, журналів, загальне обов'язкове навчання дітей в школі, охоплення широким мас трудящих загальною і політичною освітою, поширення радіо, кіно, лекцій на різні теми — все це приводить до зближення діалекту з літературною мовою, до схрещення літературної з розмовною мовою трудящих. Мова колгоспників, зокрема передовиків, збагатилася великою кількістю нових слів і фразеологічних зворотів, що вживаються для позначення як нових понять, явищ, процесів, предметів, так і тих, що змінили свою соціальну функцію.

З великої кількості слів, які досить інтенсивно засвоюються в живій розмовній мові Михайло-Коцюбинського і Остерського районів, Чернігівської області, можна виділити зокрема такі групи: суспільно-політичні слова і вирази: даб'ється намічених уражаїв (секретар сільради); брали участь в галасаванні всі наші люде (бригадир); вуон паказав себе, як уміли рукавадїтель (пасічник); у такої камсамольської організації треба брать приклад (учень 5-го класу); діти в майбутньому стануть страїтелями камуністїчного общества (голова сільради); кращих депутатами вибрали (бригадир); галава райвиканкѳма распарадївсе (конюх); ми вольне життє здабували для себе на хронті (тракторист); радяньський урад (бригадир); виступать з агітацією (голова колгоспу); паказать темпи, премірувать, зльот (бригадир); забав'язанне, достїженіє, дісціплїна, збѳри, канференція, камісія, агітлетак (голова колгоспу) і ін.

Цю групу слів найбільше засвоюють передовики села, причому засвоєння відбувається майже в повній відповідності з нормами літературної мови.

Ряд слів, як наприклад: комісія, збори, агітація, дитячі ясла, депутат, ФЗУ, ФЗО, СРСР, кооперація, конституція, постанова, указ, агітатор, партія, райвиконком, сільрада, колгосп, птахоферма — стали надбанням значно ширших шарів колгоспного селянства. Різниця в уживанні таких слів, наприклад, молоддю і старшим поколінням, полягає насамперед у тому, що перші вживають їх майже так, як у літературній мові, часом фонетизуючи згідно з нормами даного діалекту, а другі, крім цього, можуть ще частково й переключувати їх.

Загальноживаними для всіх верств селянства стали слова, що означають приналежність людей до певної політичної організації: камуніст, камуністка, бальшевік, камсамолец, камсамолка, піанёр, піанёрка; соціальної верстви: куркуль, кулак, багатир, бедняк, середняк та інші, а також слова, що показують позитивні і негативні якості людини: ударник, ударница, стаханавец; лѳдар, лежень, лінтяй, симулант і ін.

Велике колективне господарство з новою технікою, з новою організацією праці, з новими методами роботи, яке прийшло на зміну старому, індивідуальному господарству, усунуло стару і впро-

вадило в практику мови колгоспників нову, відповідну до вимог і структури самого господарства, термінологію. Отже, виділяється група слів і виразів, зв'язаних з колективним господарюванням. До цієї групи можна віднести ряд технічних слів і виразів, як-от: камбайн, трах[к]тар, литак, распашка (або акучнікі), кінни граблі, касарка, сенажатка, лабагрейка, двігатель, інкубатар, сепаратар, греер, вадакачка, елеватар, культіватар, агрегат, емтеєс, культівация, лущінне стерну, збиральні машини, сільськагаспадарські реманент. Агротехнічні слова і вирази: місцеве удобрива, суперхвасхват, тамашлак, мантан сілітра, калійна соль, віказерно, падкбрмка, накопувать рамки, парникова расада, мічуринськи сад, аграправила, землекаристуванне, рольна земля, тютюн-американ, мінеральні добрива, яравизация (насіння), маркировка поля, культівация, сілас, хвекалії, інкубация, канцентранти і под.

Слова, які означають назви посад. Сюди належать, перш за все, нові слова для означення виробничих посад, які виникли у зв'язку з новою організацією праці в колгоспах: бригадір, ланкава, камбайнер, палевод, трах[к]-таріст, рельнічи, тютюнавд, хвуражір, загатбвач, завтокам. Часом для визначення посадки може зберігатися старе слово, яке вже давно втратило своє дореволюційне значення і набуло нового. Так, наприклад, назва горіодник, раніше (ще в XVI ст.) означало малоземельну людину, яка мала двір і невеличку ділянку землі — огороду, загороду. Тепер горіодник — завідуючий колгоспним городом. До цієї ж категорії належать і такі слова, як: прийомщик, пчалавод або пасечник, конюх, даярка, свинарка, куратница, телятница, садівнік, мерщик, скатар і ін.

Питання, зв'язані з новою організацією праці, можуть ілюструватися і такими словами та фразеологічними зворотами, як-от: палеві работи, палеві табарі, дбска показникав, соцзмаганне, трудова дісціпліна, ход уборачной в калгоспі, днями був праведений недільник вівазу гною, таких показникав в канярстві дабілись і канюхі калгоспа ім. Шевченка, трактарісти дбають за високакачествену бранку, калгоспники абрали його завідуючим гаспадарством калгоспу, дать нарад, раставить сили, закрепить людей, показать зривщикав трудавої дісціпліни, аб'явить стаханавську декаду, рабтать па грахвіку, премірувать кращих і т. д., і т. д.

Саме ця група слів — слова, пов'язані з новим колгоспним господарством — стала найважливішим джерелом, з якого черпають велику кількість літературних слів і виразів не тільки активісти, передові в культурному відношенні верстви селянства, а й всі колгоспники. Такі слова, як колгосп, радгосп, голова колгоспу, обліковець (учотчик), заготпункт, активіст, комбайнер, тракторист, хлібозаготівля, конеферма, птицеферма, аванс, ударник, передовик, стахановець, автомашина, скотний двір, доярка, свинарка, конюх, наряд, заготпункт, конематка, вівцематка, свиноматка, бригадир, ланкова, їздовий, зливпункт, трудовдень, зерновоз, городник і под., — стали невід'ємною складовою частиною мови переважної більшості колгоспників.

Дуже нечисленні у мові колгоспників даної місцевості нові локальні слова. Окремі приклади, які нам доводилося чути з уст колгоспників, є дуже нестійкими і не становлять органічної складової частини їх мови. Із більш стійких новотворів можна відмітити тільки поодинокі приклади, а саме: кі л о н б е р — найкращої якості льон, і н к у б а г а р к а — курка, що народилася в інкубаторі, а також робітниця інкубатора.

Із назв старих дореволюційних закладів збереглася, звичайно, з новим значенням тільки одна — л а в к а (кооперативна крамниця), яка під впливом літературної мови і мови передової частини села, помітно зникає, а натомість появляються слова — с і л ь м а г, с і л ь п б, к а п и р а ц і я.

Особливо інтенсивно засвоюється в мові населення сучасного колгоспного села інтернаціональна науково-технічна і суспільно-політична термінологія, зв'язана з процесами соціалістичної праці, з впровадженням в наше господарство нової сучасної техніки.

Широке використання цієї термінології є, мабуть, одним із найпоказовіших фактів сучасного розвитку мовної культури села.

Саме в цьому, в масовому вживанні інтернаціональної науково-технічної і суспільно-політичної термінології поряд з іншими словами української літературної мови в мові колгоспників, — можна вбачати одну із характерних ліній зближення народної мови з сучасною літературною мовою.

Від різних за освітою, за віком і за суспільно-політичним станом груп колгоспників сіл Михайло-Коцюбинського, Антоновичів, Кархівки, хуторів Москалі, Скугарі і Борки ми записали такі інтернаціональні, науково-технічні, суспільно-політичні тощо терміни, що зайшли в їх мову безпосередньо з української літературної мови, як: а н а л і з — все мешкі з авсом на заготпункті здають на аналіз (колгоспник); п і а н е р — піанери, пашли ліс садить (колгоспник); п е р с а н а л — там свого персаналу нехватає (секретар сільради); к а н с у л ь т а ц і я — ана кажну неділю на кансультацію да дохтара ходить (колгоспниця); д і р е к т а р — еє чалавіек — діректарам школи, а вана в ясла робить (колгоспниця); н о р м а — норма на падводу 10 центнерав (рахівник колгоспу); і н т е л і г е н ц і я — вся інтелігенція наша в клубі (вівчар); р е м б н г —

камбайни все стали на ремонт (бригадир); прапарціанально — свинарка старанно падагавляе корм та прапарціанально раздае свіням (голова колгоспу); кандіція — семена даведени да кандіції (полевод).

Дуже широко також вживаються: амбулаторія, агроном, кабінет, хверма, даміно, інкубація, бібліотека, інструкція, вербовка, транспарт, кантракція, інвентар, амбар, канцелярія, редкалегія і багато інших.

Наведені тут приклади, звичайно, не вичерпують того величезного лексичного багатства, яке появилось в селі за останні роки. Колгоспне село так швидко відроджується, що нові поняття і слова цілими групами проникають в усі галузі його життя, і можна легко перекопатися, що вчорашній селянин, часто неписьменний, — сьогодні може вже оперувати такими словами й виразами, які раніше можна було чути тільки від носіїв літературної мови.

Поряд із таким бурхливим ростом нових слів у мовній практиці колгоспників широко виявляється і нова техніка словотворення.

Особливо рясніє мова колгоспників, надто передових, великою кількістю складних слів і абревіатур. Із складних слів нами відмічені такі групи: складні слова, утворені без сполучного звука — через безпосереднє приєднання одного слова до другого, наприклад: кінотеатр, м'ясопаставка, малакопаставка, м'ясозагатівка, сінозагатівка, малакоздача, сіноздача, утильсіро тощо. Перша частина в усіх наведених вище складних словах кінчається на голосний звук, крім „утильсіро“, де основа кінчається на м'який приголосний звук.

Складні слова, у яких перша частина слова — іменник або прикметник, а сполучний звук — *a* (*o*), наприклад: пчаласім'я, льногresta, мидозбор, шнураметр, складаметр, тавараабарот, табакавод, торфодабіча, весна-вспаха, лабагрійка, льнобралка, натураплата, лесопаставка, хлібозагатівка, лесозагатівка, свинаматка, свинахверма, лесавівазка, хлібаздача.

Складні слова, у яких перша частина відповідного простого слова закінчується на м'який приголосний, а сполучним звуком виступає *e*, наприклад: вив(ав)цемаатка, канемаатка, канехверма, вив(ав)цехверма, птицехверма. птицемаладняк, яйцепаставка, картоплепаставка, каноплезагатівка, картоплездача і ін.

Ще, мабуть, в більшій мірі поширені в мові цих сіл абревіатури. Наведемо частину із зібраних прикладів: завбуфетом — завбуфетом працює без халата (сількор); завклубом — завклубом замкнув бібліотеку... ще й засургучував п'ятикопіюшною печаттю (сількор); агронавчання — всіє ланкавіє праходять агронавчання (голова колгоспу); санабрабóтка — всіє парасята прашлі через санабрабóтку (свинарка); медрабóт-

нік — у кождої калхозній бригаді медрабoтніки падгaтoвили санпoст (бригадир); агрозахади — на всіх учaсткaх пoля правeдeні агрозахади (бригадир); стeнгазeтa — кaжди мiсeцe лaнкoвa видae стeнгазeтy (кoлгoспник); сiльмaг — пaпрасiлa стoрoжa сiльмaгa, щoб aткрiв двeрi (дoяркa); пoмрaхiвникa — двa гoди Митрo був зa пoмрaхiвникa в кaнтoрi (кoлгoспниця); зaрплaтa — я пaдписaвсe нa пoзику нa мiсeчнy зaрплaтy (пoлeвoд); рeдкaлeгiя — зaвклубa дoбрe знae склaд рeдкaлeгiї при кaлбудi (сeкрeтaр сiльрaди); рaймiлiцiя — мeнe зaбрaли в рaймiлiцiю нa курси учaсткoвих мiлiцiянeрaв (фiнaгeнт); рaйoрганiзaцiя — прoсимo вмишaтись вищим рaйoрганiзaцiям i нaвeсти пaрaдaк (рaхiвник кoлгoспу); зaвхвeрми — трeбa пpaвлiнню кaлгoспу i зaвхвeрми eтy рaбoтy пpaвoдить (гoлoвa сiльрaди); мeдaмбулaтoрiя — нeдoлiкiв у рaбoтi мeдaмбулaтoрiї мoжнa нaлiчiть бaгaтo (гoлoвa кoлгoспу); a тaкoж тaкi oкрeмi слoвa: рaйклуб, дpaмгуртoк, пaлiткaмпaнiя, кaсскaргa, кулътзбoр, сiльвiкaнaвeц, вeттeхнiк, вeтпункт, зoомiнiмум, спeцстрoйкa, гужтpaнспaрт, aвтoтpaнспaрт i бaгaтo iн.

Рiдшe, aлe тpaпляютьсa тaкoж aбрeвiaтyри, склaдeнi з трьoх слiв, типу рaйспoживспiлкa, зaвсiльмaгoм, рaйздpaвiддiл, зoвeтпункт, сiльвiкaнкoм, зaвкoлбуду, учвiкaнкoм тa iн.

Щe рiдшe вживaютьсa лiтeрнi aбрeвiaтyри. Нaйбiльш пoширeнi в дaнiй мiсцeвoстi тaкi: РСЧА, СРСР, ГСО, СВБ, МОПР, СТФ (Свинoтoвaрнa фeрмa), ДПД (Дeржaвнa прoтипoжeжнa дрyжинa), МТС, ФЗУ, ФЗО, РЗВ (Рaйзeмвiддiл).

Зa пeрioд кoлгoспнoгo бyдiвництвa мoвa сeлa збaгaтилaсa тaкoж вeликoю кiлькiстю нoвих тeрмiнiв, склaдeних з oснoвнoгo слoвa i oзнaчeння, щo yтoчнюe спeцiалiзaцiю, нaпpиклaд: кoннa тягa, кoнни гpaблi, дeцeнтpaлiзoвaнi зaкупки, типoви птичник, дeннa нoрмa, тpaктaрнi рaбoти, пaсiвнa кaмпaнiя, гpaмaдськa дyмкa, стaлiнськи урoжaй, стaндaртнa кaнюшня, iнкyбaцiйнe eйцe, дeлaвi пaрaсeтa, хyрaжнa кaрoвa, гpaмaдськe хaрчyвaння, сaртaвi льoн, хвoндoвi тaвaри i т. д.

Дeякi з цих слiв чaстo вживaютьсa (пpинaймнi e тaкa тeндeнцiя) y виглядi склaднoскoрoчeних слiв, нaпpиклaд: дeцзaкупки (дeцeнтpaлiзoвaнi зaкупки), типптичник (типoвий птичник), сортльoн (сoртoвий льoн), хвoндтaвaри (фoндoвi тoвaри), гpoмхaрчyвaння (гpoмaдськe хaрчyвaння) i iн.

Пoмилкoвo бyлo б дyмaти, звичaйнo, щo вci нaвeдeнi вищe кaтeгoрiї слiв oднaкoвoю мiрoю пoширeнi в мoвi вciх кoлгoспникiв. Дeякi з них, як нaпpиклaд, зaвфeрмoю, рaймiлiцiя, сiльвiкoнaвeць, сiльмaг, дирeктoр, рaйклуб,

МТС, ФЗО, ФЗУ і інші вживаються всіма віковими і культурними верствами колгоспників, інші — сільвиконком, піонерлагер, монтаж, ансамбль і т. д. відомі переважно в колі активістів, молоді, учнів тощо.

Порівняно стійкіше зберігається в мові сучасного колгоспного села розмовно-побутова лексика.

Побутова лексика за своїм складом не єдина. В ній можна виділити групу загальнонародних українських слів, відомих цілому ряду місцевостей України, і слів вузьколокальних, характерних переважно тільки для певних місцевостей.

Так, у селі Михайло-Коцюбинському, поміж багатьох вузьколокальних слів можна відмітити такі, як: гутте — взуття. Для молоді — слово невідоме. Між людьми старшого покоління також це слово мало поширене і частіше вживається в розмовній мові жінок. Так, Василина Кулак, жінка 52 років, із с. Михайло-Коцюбинського, вжила в розмові із своєю сусідкою слово гутте, а коли я втрутився в їх розмову і перепитав, як це слово точно вимовляється, то вона зніяковіла і відповіла, що „се взутте, а пабабські і гутте гамонеть“. Каравник — той, що збирає ганчірки, ганчірник; макатка — промокальний папір; пудмієце — пообіцяти, скаваруодник — корж із учиняного тіста, який печеться на сковороді. Приблизно це ж саме поняття на більш широкій території України передається словом перепічка. Пор. у Словнику „Киевской старины“: „...На столі поставили чарку у горілку, три перепічки на маслі, ковбаси тарілку“¹. Тайка — жінка, яка ховає багато секретів, рідше — подруга, сусідка; циганок — маленький складаний ніжик; кружок — невеличкий ставок на полі; сон — частина соняшника, у якій міститься зерно, цйбка, рідше — цибіна — бадилля часнику й цибулі, і багато інших.

Деякі із вузьколокальних слів до цього часу не перейшли в категорію „пасивного лексичного запасу“ навіть у передових у культурному відношенні людей. Однак велика частина їх не є чимсь постійним, непорушним в лексичному запасі колгоспного селянства. Процес заміни їх літературними словами уже почався, особливо серед молоді і взагалі передової частини села. Це видно з того, що поряд з місцевими словами вживаються і слова літературної мови, а багато з цих вузьколокальних слів розмовнопобутової мови (пор. такі, як гутте тощо) вже давно вживаються тільки незначною частиною відсталіших у культурному відношенні людей. Дуже швидко виходять із ужитку і стають архаїчними такі слова, як: накрепить (латку) — налатати (латку), заталять (хліб) — пекти (хліб), пусто — мало, перевертать — переіменувати, устрать — поступити (на роботу), патрескавать — називати, величати, заповнить — забути, вклепацце — помилитися і т. д.

¹ ДВУ, 1925, стор 1241.

Таким чином, загальна тенденція мови сучасного колгоспного села до нівеляції місцевих рис, до зближення її з літературною мовою виявляється, насамперед, у змінах у лексиці. Змінюється не тільки лексика мови учнів шкіл, молоді й передових верств селянства, змінюється і лексика найширших мас колгоспників. Це пояснюється перебудовою селянського господарства на основі колективізації і підвищенням у зв'язку з цим політичного і культурного рівня колгоспного селянства, небувалим розвитком культури й освіти в нашій країні в роки Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Ф. Т. ЖИЛКО

ЗАУВАЖЕННЯ ПРО МЕТОДИКУ ЗАПISУ ДІАЛЕКТНОГО МАТЕРІАЛУ

1. МОРФОЛОГІЯ

На початку роботи експедиційної групи чи окремого записувача в певній говірці по збиранню матеріалів для Діалектологічного атласа української мови, як правило, не проводяться спеціальні записи для заповнення відповідних пунктів з морфології за Програмою Інституту мовознавства АН УРСР. Для заповнення питань з морфології треба користуватися як записами з лексики (словотворення), так і загальними записами діалектного матеріалу з даного населеного пункту (уривки розмов, записані окремі фрази, тексти тощо). Матеріал з лексики найбільш придатний для заповнення питань по словотворенню, тимчасом як записи фраз, уривки розмов тощо, тобто матеріали з синтаксису, найбільш придатні для заповнення питань по словозміні. Записи, зроблені спеціально для заповнення питань з фонетики, одночасно служать і для заповнення питань з морфології, оскільки вони стосуються будови слова та словозміни.

Проте для заповнення частини питань з морфології треба провадити й спеціальні спостереження, які забезпечать більш правильні відповіді чи принаймні застернуть від помилок та недоглядів під час як записування, так і заповнення цього розділу Програми.

Головне, що дає орієнтацію для записувачів, — це знання Програми і розуміння її внутрішньої побудови.

Нижче ми подаємо деякі зауваження щодо побудови Програми, а також вказуємо на ті труднощі, які можуть трапитися під час записування матеріалів для заповнення окремих пунктів з морфології.

Загалом питання з морфології поділяються на дві частини:
а) словотвір, б) словозміна.

а) Словотвір

У Програмі питання з словотвору охоплюють тільки деякі з тих найбільш відомих засобів суфіксації і частково префіксації, які напевно можна картографувати. У зв'язку із зміною суфікса

або префікса, як правило, слово набуває трохи іншого відтінку в значенні. Можуть зустрічатися в одній і тій же говірці слова з різними суфіксами, а записувати треба найбільш поширену форму з тим значенням, що є в даній говірці; окремо ж фіксуються форми з суфіксами, невластивими для даної говірки в цій же групі слів, з визначенням їх семантичної відмінності від основної суфіксальної форми. Так, наприклад, заповнюючи питання № 266 (286)¹, де є паралелі — *пастух* чи *пастир*, — записати треба у відповіді ту форму, яка є типовою для даної місцевості. Паралельно з „пастух“ часто зустрічається і „пастир“ в розумінні „духовний пастир“ (в архаїчному типі говірки, в старих людей тощо). Отже, записати треба „пастух“, а „пастир“ — із зазначенням семантичної зміни й тих жанрів, для яких це слово типове.

Зрозуміло, що в таких випадках для повного виявлення семантики того чи іншого слова його треба записувати обов'язково в реченні. У цьому ж номері на питання „*Рибалка* чи *рибар*, чи *рибак*, чи *рибач*“, заповнюючи відповідь, зважити на типову для даного населеного пункту форму цього слова, типову й для відповідача, від якого заповнюються питання (*рибалка* чи *рибак*), а потім — іншу форму, менш поширену або поширену для певних груп представників даної говірки: *рибак* чи *рибалка*, чи ще як інакше. В лівобережних говірках особливо буде поширена паралель *рибак*, а місцями вона стає основною формою.

У Програмі є питання, де поряд з основною формою слова подаються і інші, що при відмінній суфіксації передають різні емоційні відтінки у значенні слова. Ці варіанти теж будуть картографуватися. Так, наприклад, при заповненні № 269 (289) — *вередій*, *вередун* чи *вередняк* — поряд з відзначенням основної форми для говірки подаються і варіанти із зміненим значенням (емоційним забарвленням). Ці варіанти конче треба подавати в контексті. У Програмі спеціально подані примітки, як-от до № 270 (290), із застереженням про те, щоб наводили слова із зміненим значенням і давали пояснення цим значенням. Цю примітку треба мати на увазі до більшості пунктів. Так, у № 272 (292), поряд з „темрява“ в говірках може зустрічатися і „тьма“, але в іншому значенні: тьма чогось (*тьма грошей*); записуючи як основну першу форму, другу треба теж зафіксувати, вказавши її значення (і обов'язково в контексті).

У Програмі є ряд питань — № 273 (296), 274 (297), при заповненні яких треба звертати увагу на фонетичні і морфологічні варіанти певного слова. При записуванні конче необхідно записати всі можливі в даній говірці (у певних представників) як морфологічні, так і фонетичні варіанти, обов'язково вказуючи на найтиповіші для даної говірки (чи певних її представників).

У таких питаннях, як № 275 (299), 277 (301), 280 (307), 281 (309), при заповненні зважати на те, що не один, але два або й більше морфологічних варіантів зустрінуться в певній говірці; до

¹ В дужках наводимо номер запитання в 1-му виданні Програми (1948 року).

того ж часто і без відтінків у значенні, хоча і в певних постійних словосполученнях. Наприклад, в деяких говірках — „козячий гній“, але „козине молоко“. Всі можливі зміни в значенні слова, пов'язані із зміною його суфіксації, обов'язково фіксувати, подаючи слова в реченнях.

Деякі питання спеціально складені так, щоб визначити впливи літературної мови на говірку. Зрозуміло, що при заповненні пунктів Програми всюди будуть відзначатися впливи літературної мови на говірки, всі випадки помітного в наш час наближення говірок до літературної мови. Проте в Програмі передбачені й спеціальні питання, за допомогою яких цей вплив має бути виявлений на окремих однакових для всіх говірок фактах. Треба зважити ще й на те, що в говірках можуть бути різні форми слів, з яких одні збігаються з літературними і набувають широкого застосування, тоді як інші відходять до архаїчного фонду говірки й зникають. Може бути, що в говірці є такі ж форми слів, як і в літературній мові, але мають інше значення. Все це кінце треба зафіксувати. Для прикладу візьмемо питання № 281 (309). У говірці можуть бути різні форми наведених слів, які різняться і значенням: „сівба“ — на полі, „сіяння“ — в городі. Сівба жита, пшениці (на полі), сіяння конопель (в городі). Може бути таке, що „молотьба“ — час дії, а „молотіння“ — процес. Ці варіанти в значенні, пов'язані з формами, обов'язково зафіксувати.

Отже, при заповненні питань на словотвір, майже для кожного питання потрібно мати на увазі зміни в значенні. Всі слова з відмінним значенням треба фіксувати не тільки окремо, але в контексті.

б) Словозміна

При заповненні питань із словозміни в кожному окремому випадку треба зважати й на те, що разом із зміною морфологічних варіантів можуть бути й семантичні зміни. Зрозуміло, що при заповненні цих питань Програми передусім треба домагатися запису найбільш відповідних для даної говірки морфологічних рис. Але поряд з цим треба зважати й на ті варіанти форм, що залежать від відтінку значень. Так, наприклад, питання № 282 (310) або 287 (316) орієнтують при записуванні форми родового відмінка однини іменників чол. роду, а крім того, служать і для виявлення змін у семантиці родового відмінка цієї групи іменника, іноді пов'язаних з тою чи іншою його формою. В одних говірках у цій групі іменників може бути тільки закінчення *a*, в інших — *y*, ще в інших — паралельні закінчення, причому іноді із зміною семантики цього відмінка: *каменя* і *каменю*, *листа* і *листу*.

Часом трапляється, що одні форми словозміни переважають над іншими або живаються паралельно, або мають перевагу тільки в певній групі представників даної говірки. Так, наприклад, в питанні № 283 (312) — „шуму“ — „шума“, „блиску“ — „блиска“, одні форми можуть зустрічатися як переважні в представників окремих груп, а другі — в інших групах (молодого покоління чи навпаки).

При заповненні цілого ряду питань Програми можуть бути по багатьох говорах простежені впливи літературної мови. Так, наприклад, при заповненні питання № 291 (322) в говірках, що зберігають архаїчний тип (північної діалектної групи в своїй основі) у давальному відмінку однини іменників чоловічого роду буде зустрічатися закінчення *y* (*'y*, *ju*), але під впливом літературної мови не тільки в окремих групах, а взагалі в багатьох представників певної говірки зустрінеться й закінчення *ov'i*, *ev'i* (*jev'i*). У певній групі говорів останні форми будуть цілком переважати. Отже, при заповненні питань Програми треба домагатися, щоб цілком був відбитий сучасний стан у певній говірці, зафіксовані ті вікові групи, де переважають одні форми, і ті, де переважають інші; треба зазначити й ті групи представників даної говірки, де зустрічаються ці форми паралельно.

У говірках, що належать до перехідних діалектних груп, можуть бути й такі форми, які зустрічаються паралельно майже в усіх представників даного населеного пункту; наприклад, у говірках, перехідних від північних до південно-східних в орудному відмінку однини м'якої і мішаної груп іменників жіночого роду [№ 297 (330)] зустрічаються паралельно закінчення: *oju* та *eju*. Вплив літературної мови позначається в тому, що закінчення *eju* починає переважати. Саме цим і відрізняється мова молодшого та середнього покоління від архаїчного типу цих говірок.

Дуже часто в говірках окремі слова з тих рядів, що наводяться в питаннях Програми, мають семантичні й формальні відмінності (варіанти), не витримані послідовно. Так, наприклад, на питання № 302 (335) буде „довгі вуси, поводи“, але тільки „рукава, ворота“. Або „грунти“ і відмінне „грунта“ (взагалі). Тому-то при заповненні таких питань треба зважати на те, що поданий у Програмі ряд слів із певними формами є орієнтовний, і не припасовувати до нього реальних форм, а записувати їх так, як вони насправді виступають у мові обраних для записування відповідачів. З певного ряду слів однієї форми в окремих говірках якесь слово може мати відмінну форму. Так, наприклад, на № 304 (338) може бути *учителі*, *доктори*, *вечори* (*i*), *голоси*, *ліси*, але *холода* (*холоди*), *вівса*. Коли таке відхилення від звичайної для даної говірки морфологічної закономірності помічене, нехай і в окремих словах, то треба домагатися зібрати максимально більше прикладів з цим відхиленням, визначаючи, в яких вікових групах (в якому типі говірки) найбільше виявлене це відхилення.

Частина питань у Програмі передбачає збирання фонетичних варіантів певної морфологічної закономірності в даному ряді слів, наприклад, № 320 (356), 338 (384) та ін. Заповнюючи ці пункти, треба записати найбільш поширений у говірці варіант. Якщо у відповідача помітне розходження з типовим для даної говірки (даної групи населення), тоді треба зафіксувати цей варіант з відповідним застереженням, але обов'язково подати і типовий фонетичний варіант.

Подібне до сказаного може трапитися і при заповненні багатьох пунктів Програми з усіх майже розділів.

Під час записування треба зважати й на темп мовлення, орієнтуючись, як правило, на звичайну мову. Якщо у відповідача помітне розходження між формами слів звичайної мови і прискореної (алегрових форм), то записувати треба форми звичайної мови (чи навіть уповільненої), а поряд з цим і алегрові форми, роблячи відповідне позначення. Так, наприклад, при заповненні № 354 (404) і 355 (405) у значній частині говірок при швидкому темпі мови зустрінець редуція або *i* (*j*): знаеш, знає, або *je*: знаш, зна.

При записуванні діалектного матеріалу конче треба зважати і на жанрово-стилістичні особливості мови. Якщо в говірці помітні розходження в формах слів розмовної мови і фольклорної, то, записуючи основні форми розмовної мови, наводити треба й форми, вживані в інших жанрах. Так, наприклад, у частині говірок інфінітив з голосним звуком основи має закінчення *-ть* [питання № 346 (395)], а в фольклорній мові або в жанрах, наближених до літературної мови (виступи на зборах і т. д.), зустрічається і закінчення *-ти*.

При заповненні частини питань Програми можуть бути такі випадки, коли в говірках певні форми дуже нестійкі, вживаються паралельно навіть у мові однієї й тієї ж особи [349 (399), 354 (405) тощо]. Тільки порівняння з мовою інших представників даної говірки допоможе встановити типову форму. Кожного разу варіанти треба записувати поруч з відповідним позначенням: *буджу* — *бужу*, — *ходжу* — *хожу*, *думає* — *дума*, *знає* — *зна*. Крім того, ці ж форми, як ми вже казали, можуть залежати і від жанру, і від темпу мови.

Під кінець збирання матеріалів даної говірки залишається кілька незаповнених пунктів або заповнених частково. У розмовах з відповідачами не раз трапляються випадки, коли безпосередньо не можна записати певної форми тих слів, що наведені у пунктах Програми. Тоді потрібно дошукуватися таких тем у розмові, де це слово може трапитися. Коли відповідач вживатиме потрібне слово не в тій формі, яку нам треба записати, то перепитують так, щоб була відповідь з потрібною формою. При цьому треба пильнувати, щоб самому не вжити перед відповідачем ту форму слова, яку нам потрібно записати, бо може трапитися, що відповідач взагалі не вживає цієї форми, але, почувши її від записувача, може її повторити.

Ніяк не можна забувати про те, що, заповнюючи матеріал з морфології, треба записувати форму слів у контексті: *мати* щось, *моя мати*; *нашої хати*, *наші хати*.

Заповнювати пункти Програми з морфології треба тільки матеріалом, записаним фонетичною транскрипцією. Частина карт діалектологічного атласа буде складатися з ізоглас фонетичних варіантів певних форм окремих морфологічних категорій.

II. Ф о н е т и к а

При записуванні матеріалу з фонетики особливо треба пильнувати, щоб усі питання Програми були заповнені на основі тільки зафіксованих текстів, уривків розмов, окремих фраз. Матеріали з лексики й морфології значною мірою допомагають при заповненні питань з фонетики.

Кожний записувач мусить суворо дотримуватися того правила, що прямим опитом не можна заповнювати запитання з фонетики. Безпосереднє запитування відповідача може дати викривлений матеріал з фонетики, бо ніяк не можна бути гарантованим, що відповідач під впливом вимови записувача не буде або просто повторювати вимовлене записувачем, або мимовільно чи свідомо наближати свою мову до мови записувача.

Заповнені пункти Програми з фонетики будуть матеріалом для картографування: 1) певних фонетичних явищ, 2) звукових варіантів окремих слів, 3) фонетичних варіантів певних морфологічних рис. Питання в Програмі так побудовані, щоб забезпечити матеріал для складання всіх цих трьох видів карт.

Під час записування, а також і заповнення пунктів Програми з фонетики можуть траплятись різноманітні труднощі; на деякі з них ми тут і вкажемо.

По різних говорах української мови можуть бути різноманітні фонетичні варіанти (в ненаголошеній позиції) відповідно до старослов'янського носового ϵ (ѣ), частина з яких наведена в пункті № 367 (419) Програми. В окремих словах можуть бути відмінні варіанти, характерні для архаїчного типу говірки. Так, наприклад, на півночі Київщини: девет, памет, але пояс, гаятися, каються і т. д. В кожному конкретному випадку треба записувати з найбільшою точністю саме ті фонетичні варіанти, які найбільш характерні для наведених у Програмі слів. Зрозуміло, що можна наводити й більший ряд слів (особливо, коли спостережене певне відхилення), але обов'язково в першу чергу записати ті слова, що є в Програмі. Відповіді на питання цього пункту стануть матеріалом для карт, де будуть зафіксовані в географічному поширенні всі виявлені фонетичні варіанти.

В українських говірках після шиплячих відповідно до голосного звука *a* літературної мови можуть бути різні голосні: *a*, *e*, *i*, *u*. Шиплячі звуки або зберігають давнішню палаталізацію, або втрачають її цілком чи частково. Заповнюючи пункт № 437 (493), треба зважити й на те, що зміни проти літературної мови можуть охоплювати тільки окремі слова (чи групи слів).

У Програмі є питання з фонетики [№ 373 (425) і 375 (427)], що орієнтують у записуванні матеріалу про те, як вимовляється *e* в ненаголошеній позиції. Говори української мови щодо цього розподіляються приблизно на дві діалектні групи: північну і південну. В північній групі звук *u* трохи вищий своєю артикуляцією

і дещо більш передній, отже в ненаголошеній позиції *e* не наближається акустично до *u*. В окремих місцях на півночі відповідно до звука *e* в ненаголошеній позиції літературної мови виступає звук *a*: очарет, залений, тапер. Особливі труднощі в записуванні зустрічаються при заповненні цих пунктів Програми в говорах перехідного типу між згаданими діалектними групами, де відхилення від артикуляції звука *e* будуть часто дуже незначні і їх важко вловити на слух.

З невеликими труднощами зустрічаються записувачі й при заповненні пунктів № 381 (432) і 382 (433). Звуки *u*—*i* по говорах північної діалектної групи в багатьох місцях дуже зближуються в артикуляції. Хоча Програма орієнтує на запис або *u*, або *i*, але в конкретних випадках вимовляється до певної міри середній між ними звук, і тільки при уважному спостереженні, порівнюванні мови багатьох представників даної говірки встановлюється типове відхилення, яке й позначається: або *i*, якщо відхилення в бік *i*, або *u*, якщо — в бік *u*.

Питання № 383—385 (434—436) — типові щодо збирання матеріалу для карт звукових варіантів окремого слова. Заповнюючи подібні пункти Програми, треба домогтися записати всі можливі звукові варіанти даного слова в говірці, але обов'язково документувати так, щоб видно було, який саме варіант типовий.

Жанри мови, особливо фольклорні, часом мають велике значення для визначення фонетичних варіантів слова: в піснях (у фольклорі) можливі такі звукові варіанти слова, які характеризують або архаїчний тип даної говірки, або те нове, що заходить до говірки. Фольклорні паралелі дуже бажано наводити, але обов'язково з окремими позначеннями про жанр (ф). Фонетичні риси певного слова можуть бути різні в представників різних вікових груп, різні й залежно від жанрів розмовної мови говірки. Крім того, слова, що зайшли безпосередньо з літературної мови (а таких безліч після Великої Жовтневої соціалістичної революції), можуть мати фонетичну форму, відмінну (іноді й дуже помітно!) від подібних звуковими позиціями слів, що здавна вживаються в цій же говірці.

Пункти № 386—388 (437—440) і 398—403 (452—457) орієнтують при записуванні тих звуків, що відповідають давньому *ѣ* (у наголошених і ненаголошених позиціях), давнім *o*, *e* в історично нових закритих складах (під наголосом і без наголосу). В північній діалектній групі, відповідно до давнього *ѣ* і давніх *o*, *e* в історично нових закритих складах (у наголошених позиціях) зустрічаються ще дифтонгічні звуки. Як правило, ці „дифтонги“ знаходяться на різних етапах зникнення. Часто вони характеризують тільки архаїчний тип говірки даного населеного пункту і не вживані у мові більшості (або абсолютної більшості) представників говірки. Було б неправильно обмежитися записом тільки архаїчного типу говірки або так заповнити ці пункти Програми, щоб при картографуванні саме ці риси вважалися б основними, типовими.

Якщо записування дифтонгічних звуків відповідно до давнього *ѣ* і становить певні труднощі, то запис різноманітних дифтонгічних звуків відповідно до давніх *о*, *е* в історично нових закритих складах, як правило, ще важчий. Особливо значні труднощі становить записування дифтонгічних звуків для осіб, які практично з цими звуками зустрічаються вперше. Тим більше, що дифтонгічні звуки варіюють по різних говірках, вони бувають різні в одній і тій же говірці в різних представників (залежно, головним чином, від звукових особливостей і від типів даної говірки). Сприймання дифтонгічних звуків ускладнюється ще й тим, що ці звуки знаходяться на різних етапах зникнення: отже, елементи одного з компонентів можуть бути й дуже невиразними. Тому-то перед записом „дифтонгів“ треба провести особливо пильні спостереження, вслухатися в мову тих людей, що зберігають дифтонгічні звуки, добирати відповідачів з найбільш виразною вимовою, вслухуватися в повільну вимову, щоб визначити основний тип цих звуків, їх варіанти, а також і варіанти занепаду (зникнення). Це дасть можливість шляхом зіставлень визначити найбільш типові дифтонгічні звуки (для різних типів говірок даного населеного пункту).

При заповненні ряду питань, наприклад № 405 (460), треба особливо пильнувати, щоб записати саме ті слова, які вказані в Програмі. Наведений ряд слів забезпечить при заповненні виявлення основного фонетичного явища. Проте, можуть трапитися й різні відхилення, які будуть пов'язані з відмінними семантичними варіантами. Тому-то в даному разі треба записувати наявність чи відсутність повноголосних звукосполучень, хоча б не в цілому наведеному ряді слів, а в поодиноких словах (в окремих виразах). Неповноголосні звукосполучення в словах наведеного ряду як типові трапляються тільки в незначній кількості говірок Закарпаття; наведені ж слова в пункті № 405 (460) з неповноголосними звукосполученнями трапляються, правда з особливим значенням, майже в кожній говірці української мови: золото — злато (злото), нагорода — награда, охорона — охрана, володіти — владіння. Особливо ці варіанти можуть зустрітися в певних вікових групах та тих говірках, що межують з російською мовою. В кожному ж конкретному випадку записати треба тільки те, що є типовим для даної говірки.

Немало пунктів у Програмі охоплюють явища, що виявляються в багатьох говірках досить нерівномірно. З наведеного в Програмі ряду слів окремі слова можуть мати звукові варіанти, відмінні від певної фонетичної закономірності. Так, наприклад, пункти № 407—408 (462—463) орієнтують записувачів на збирання фонетичних варіантів у сучасних говорах української мови відповідно до звукосполучень *ѣр*, *ѣр*, *ѣл*, (*ѣл*) старослов'янської мови. В абсолютній більшості говорів, за незначними відхиленнями, зустрічаються звукосполучення *ри*, *ли*, але в частині говорів більш-менш послідовно *ир*, *ил* (*ер*, *ел*). Є говори, де окремі слова підпадають відмінній супроти типової фонетичній закономірності. Отже, поряд зви-

чайних кривця, кривавий, гриміти, тривога, хребет може бути кервавий, керниця, або поряд брова, ложка, блоха, сльоза дрива (чи тільки дривітня). Особливо подібні відхилення характерні для говірок Вінниччини й Подільщини. В таких говірках не можна обмежуватися заповненням тільки відповідників до наведених у пунктах Програми слів, але записати максимально більше прикладів, що ілюструють певне відхилення. Це стане цінним матеріалом для коментування карт.

Під час записування зустрічаються й такі фонетичні явища, які можуть бути мало помітними для недосвідченого спостерігача. Так, наприклад, записуючи матеріал для пунктів № 425—426 (479—480), треба спостерігати занепад дзвінкості приголосних у кінці слова й складу перед глухими і в кінці фрази (чи частини фрази перед паузою). Це фонетичне явище виявляється надто невиразно в говірках, перехідних до південно-західної групи, та й у самій цій групі спостерігається дуже нерівномірно. Записувачі повинні визначити, наскільки цей процес виявлений у даній говірці, і тільки потім розпочинати збирання відповідного матеріалу.

Те ж саме при заповненні пунктів № 430—431 (484—485): приголосні *с*, *з* та *ц* у наведеному в Програмі ряді слів можуть ледве помітно палаталізуватися або бути виразно палаталізованими, а на крайньому заході української мовної території бувають палатальними, тобто акустично сприймаються з шиплячим елементом.

Фонетичні релікти виявляються тільки спорадично — в окремих словах. Пункти № 461—462 (523—524) орієнтують у лексичному ряді, де, як правило, тільки окремі слова мають звукозміни: *д—з*, *ч—к*, *ц—к*.

Палаталізованість звуків *ч'* [№ 437 (492)] і *ш'* [№ 434 (493)] зберігається в говорах спорадично в окремих словах або в цілому ряді слів (у певних позиціях). Досліджуючи типове для даної говірки, як і завжди, треба звертати увагу на відхилення, записуючи всі ті приклади, де це відхилення спостережено.

Питання пунктів № 451—452 (512—515) орієнтують записувачів на збирання прикладів з альвеолярним *л* в позиції перед *е*, *і*, *и*, а також перед *а*, *о*, *у* та перед приголосними. Треба зважити, що цей звук по багатьох говірках може зустрічатись тільки в частині з названих позицій або навіть в окремих тільки словах. В одній і тій же говірці цей звук зустрічається не в усіх представників. Отже, на всі ці умови треба зважити в кожному окремому випадку.

Нарешті, питання № 463 (525) орієнтує в записуванні слів із звуком *g* (задньоязичний, дзвінкий, проривний). Цей звук загалом частіше зустрічається в південно-західній діалектній групі, а в інших — тільки в окремих словах, з яких частину наведено в Програмі. Отже, записуючи матеріал певної говірки, конче треба зважити на те, щоб дібрати такого представника, в мові якого ця риса виявлена як характерна.

Таким чином, записування матеріалів з фонетики вимагає чи не найбільшої пильності при попередньому ознайомленні з говіркою,

щоб визначити найбільш типове і характерне і в межах питань Програми записати його з найбільшою певнаотою.

Після заповнення всіх пунктів Програми обов'язково треба проглянути весь матеріал і зробити перевірку тих записів, які викликають хоча б найменші сумніви. Тільки перевіреним на місці матеріал може вважатись достатнім для картографування.

Ф. Т. ЖИЛКО

ТРЕТЯ РЕСПУБЛІКАНСЬКА ДІАЛЕКТОЛОГІЧНА НАРАДА

26—28 травня ц. р. у м. Києві при Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР відбулася Третя республіканська діалектологічна нарада. За поодинокими винятками участь у нараді взяли всі кафедри української мови університетів і педвузів України, були представники з Інституту російської мови АН СРСР (ст. наук. співробітник С. С. Висотський), з Інституту історії, мови і літератури Молдавської бази АН СРСР (учений секретар інституту Ф. І. Кожухар).

У вступному слові директора інституту дійсного члена АН УРСР Л. А. Булаховського було визначене завдання наради: „Підбити певні підсумки зробленому колективними зусиллями ряду вищих наукових та учбових закладів України, перевірити практичне здійснення прийнятих на попередній конференції настанов і, застосовуючи радянські методи критики і самокритики, намітити заходи до поліпшення роботи над атласом і над українською діалектологією взагалі“.

У доповіді члена-кореспондента АН УРСР Б. О. Ларіна „Методологія радянської лінгвістичної географії“ було підведено підсумки дискусії в мовознавстві, що розпочалася майже два роки тому, висвітлено керівну роль виступів центральних органів нашої партії. Б. О. Ларін підкреслив величезну принципіальну вагу різниці між буржуазною лінгвістичною географією і радянською, піддав критиці вчення про так звані опозиції діалектних явищ. На основі опрацювання фактичного матеріалу до томів Діалектологічного атласа російської мови були висвітлені найголовніші завдання, що стоять тепер перед радянською лінгвістичною географією в справі збирання і опрацювання матеріалів до атласа. Головне завдання — рішуча **перебудова** в світлі нового вчення про мову.

Вперше на цій нараді було поставлено питання про пов'язання проблеми збирання і дослідження топоніміки із завданнями збирання і вивчення матеріалів до Діалектологічного атласа. Ст. науковий співробітник інституту К. К. Цілуйко в доповіді „Про зби-

рання матеріалів з топоніміки“ на цікавому фактичному матеріалі показав, як щільно стикаються завдання діалектології із збиранням і дослідженням топоніміки. В завдання збирачів діалектного матеріалу обов'язково входить якнайпильніше записування топонімічних назв, про що є окремий пункт у нашій Програмі.

Цікавою і теж вперше поставленою була доповідь члена-кореспондента АН УРСР Б. О. Ларіна „Збирання обласного лексичного матеріалу української мови“. Перед нами постає невідкладне завдання поряд із записуванням діалектного матеріалу за Програмою збирати й обласні слова для укладання майбутніх обласних словників. Цю роботу треба провадити поряд із збиранням матеріалів до атласа. Нарада визначила, що всю територію української мови щодо специфіки обласного лексичного матеріалу можна поділити на такі зони: 1) Східне Полісся (області Сумська, Чернігівська, північна частина Київської), де всю роботу по збиранню лексичного матеріалу буде організовувати Київський університет за допомогою педвузів; 2) Волинь (області Житомирська, Ровенська й Волинська), де роботу організовує Житомирський педінститут; 3) Галичина (області Львівська, Станіславська, Дрогобицька, Тернопільська), де роботою по збиранню обласного лексичного матеріалу керує Львівський університет; 4) Закарпаття (Закарпатська область) — роботою керує Ужгородський університет; 5) Буковина (Чернівецька область) — роботою керує Чернівецький університет; 6) Поділля (Вінницька область, Кам'янець-Подільська і західні райони Київської) — роботою керує Вінницький педінститут; 7) Південна Україна (області Одеська, Миколаївська, Херсонська, Кіровоградська, Дніпропетровська, Запорізька) — роботою керує Одеський університет; 8) Лівобережна Україна (області Полтавська, Харківська, Сталінська і Ворошиловградська) — роботою керує Харківський університет. Вже цього року діалектологічним експедиціям конче необхідно записувати обласні слова з різних ремесел, сільськогосподарської термінології, побуту і т. д., слова з відмінною морфологічною структурою. Певне обласне слово (з обов'язковим наголосом) потрібно подати і в реченні, позначивши коли й від кого воно записане. Записувати обласне слово треба як звичайною орфографією, так і транскрипцією і обов'язково наводити відповідник з літературної мови.

Про наслідки опрацювання діалектних матеріалів, зібраних для Діалектологічного атласа української мови, доповідав доц. А. А. Москаленко (Одеський університет). Доповідь його „Про зміни в українських діалектах після Великої Жовтневої соціалістичної революції“ своїми висновками збігається з даними російських учених-діалектологів про зміни, яких зазнають тепер російські говори. Найбільш помітні зміни відбулися в лексиці. „Широкий перехід соціально-політичних і науково-технічних термінів у побутову лексику, — зазначив доповідач, — у лексику діалектів і говорів — важливий здобуток нашої радянської дійсності. Він є показником

активного процесу розкладу і ліквідації діалектів, говорів — спадщини епохи феодалізму й капіталізму“.

Слідом за лексичними змінами відбуваються зміни і в морфології, в фонетиці, в синтаксисі. На багатьох конкретних прикладах у доповіді було показано, як відбувається в говорах Одеської області відмирання суто діалектних рис (особливо південно-західного походження) і наближення народно-розмовної мови до літературної.

Одним із основних питань на цій нараді було обговорення „Програми для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови“ (доповідь наукового співробітника інституту П. С. Лисенка). На жаль, кафедри наших університетів та педвузів (за поодинокими випадками) не надіслали вчасно до Інституту мовознавства своїх зауважень щодо Програми, яка торік була надрукована як перший варіант для перевірки в польових умовах. Найбільш цінні зауваження були надіслані Одеським університетом. На нараді в ряді виступів завідувачів кафедр української мови та викладачів діалектології були дані цінні зауваження до Програми і зокрема вказувалося на потребу її скорочення. Всі ці зауваження відділ української мови і діалектології Інституту мовознавства врахував. Програма в новій редакції тепер друкується.

1948 рік був роком початку масового розгортання роботи над збиранням матеріалів до Діалектологічного атласа української мови. На цій нараді вперше звітували завідувачі кафедр української мови університетів, які організують роботу педвузів по збиранню діалектних матеріалів. Організаційне питання в цій початковій стадії роботи — центральне й вирішальне. Від нашої організованості, від почуття обов'язку, а головне від своєчасності виконання поставлених перед кожним педвузом завдань по збиранню матеріалів до атласа залежатиме наш успіх. Не всі ще завідувачі кафедр усвідомили, що без роботи над збиранням діалектного матеріалу, без вивчення народної мови не може бути такого викладача української мови, якого тепер потребує наша вища школа. Без глибокого знання народної мови не можна ні в одній галузі мовознавства вести успішну наукову роботу, не можна цілком забезпечити читання курсу в педвузі на основі нового вчення про мову.

Поряд з успішним розгортанням збирання діалектного матеріалу по VI квадрату (керує Одеський університет), по I квадрату (керує Інститут мовознавства), Чернівецький університет (завідувач кафедри української мови доцент О. Н. Савченко) фактично усунувся від керування діалектологічною роботою по II квадрату, пустивши працю педвузів на самоплив.

Кожний педвуз повинен щороку звітувати перед міжобласним діалектологічним кабінетом свого „квдрату“ (кафедрою української мови університету), а кожний керівник кафедри української мови і завідувач міжобласного діалектологічного кабінету — на

республіканській діалектологічній нараді, яка буде щороку скликатися при Інституті мовознавства.

Додержання всіх вимог інструкції, писання дублетів під час експедицій, своєчасне надсилання одного примірника запису в міжобласний кабінет, а одного в Інститут мовознавства — це перша й основна заповідь наших діалектологічних експедицій.

Не може бути жодного університету, жодного педвузу, який б не провів записів в тій кількості населених пунктів, що за сіткою визначені як обов'язкові для цього року. Всю роботу по збиранню матеріалів до атласа ми мусимо в основному закінчити до 1952 року.

Третя республіканська нарада показала, що в роботі над збиранням матеріалів до Діалектологічного атласа української мови стався злам, значна частина педвузів включилася в роботу. Цей успіх треба закріпити, усі наші університети і педвузи повинні стати передовими в цій важливій для нашої радянської науки роботі.

Ф. П. СМАГЛЕНКО

ДРУГА МІЖОБЛАСНА ДІАЛЕКТОЛОГІЧНА НАРАДА в м. ОДЕСІ

Друга міжобласна діалектологічна нарада вузів VI квадрату відбулася при Одеському державному університеті з 4 по 7 травня цього року. На нараді було підбито підсумки проведеної за рік роботи по збиранню діалектних матеріалів у VI квадраті, намічено конкретні заходи для прискорення збирання і систематизації цих матеріалів.

У нараді взяли участь співробітники кафедр української мови вузів VI квадрату: Одеського державного університету, миколаївських педагогічного й учительського інститутів, Херсонського педагогічного інституту, Білгород-Дністровського учительського інституту, запорізьких педагогічного та учительського інститутів; представники ворошиловградських педагогічного й учительського інститутів, сталінських педагогічного й учительського інститутів, Старобільського учительського інституту, житомирських педагогічного й учительського інститутів та черкаських педагогічного й учительського інститутів. Були також представники Кишинівського державного університету, Інституту історії, мови і літератури Молдавської бази Академії наук СРСР, і Куйбишевського педагогічного інституту.

Друга міжобласна діалектологічна нарада була значною подією в житті кафедри українського мовознавства, філологічного факультету і всього Одеського державного університету. Нарада привернула увагу всіх мовознавців міста — в її роботі взяли участь співробітники кафедр російської мови, класичних мов, іноземних мов університету, Одеського педагогічного та Одеського учительського інститутів. На відкритті наради був присутній міністр освіти УРСР, член-кореспондент Академії наук УРСР професор М. П. Савчук.

За рік, що відділяє нас від першої наради, проведена чимала робота по збиранню діалектних матеріалів, значна робота по обробці усіх матеріалів, їх систематизації, теоретичному опрацюванню. На основі зібраних матеріалів в університеті написано кілька дипломних робіт, готується кандидатська дисертація, підготовлені до друку всі зібрані зразки народної мови і словник обласних діалектизмів.

На нараді була заслухана доповідь викладача університету Є. Г. Демиденко на тему: „Питання історії мови і діалектології в працях академіка М. Я. Марра“, в якій вона виклала і скоментувала важливі твердження Марра про роль вивчення живих мов для історії мови.

Доповідь аспіранта Й. О. Дзензелівського на тему: „Морфологічні риси українських говорів Подністров'я“, що становить частину його дисертаційної роботи, являє собою першу спробу подати важливі морфологічні риси українських говорів Нижнього Подністров'я.

З великим інтересом учасники наради вислухали доповіді студентів О. М. Біляєва (Херсонський педагогічний інститут), Б. Букчиної і Я. М. Макаренка (Одеський університет).

Студент О. М. Біляєв, житель с. Ново-Воронцівки, Херсонської області, досить докладно описав мову свого села, яке має складне історичне минуле. Доповідь Біляєва мала і цілий ряд недороблених сторінок, на які було вказано на нараді.

Грунтовнішими були доповіді Букчиної і, особливо, Макаренка.

Студентка Букчина докладно описала мову с. Роксоляни, Овідіопольського району, подавши історію заселення його. Заслухано лише частину цієї роботи, а саме: „Синтаксичні особливості мови с. Роксоляни“.

Студент Макаренко докладно подав історію заселення с. Яськи, Біляївського району, Одеської області. В селі живуть потомки славних турбаївців, які сюди були переселені царським урядом в 1792—1793 рр., „прихожани“, тобто втікачі з різних місць України, і молдавани. Описані мовні особливості жителів цього села викликали значний інтерес учасників наради.

Велике практичне значення має доповідь аспіранта Ю. Ф. Касима „Нові праці з діалектології“. Тов. Касим докладно поінформував учасників наради про праці, що вийшли за період з травня 1948 р. по травень 1949 р.

З великою доповіддю „Про зміни в українських діалектах після Великої Жовтневої соціалістичної революції“ на підставі зібраних експедиційним шляхом матеріалів виступив доцент А. А. Москаленко (доповідь друкується в цьому випуску).

Старший викладач Одеського учительського інституту Ф. Є. Ткач у доповіді „Числівникові назви в українських говорах Одеської області в світлі нового вчення про мову“ виклав основні положення М. Я. Марра про числівникові назви, які були переконливо проілюстровані фактами з українських говорів Одеської області.

Доцент Н. І. Букатевиц, який уже багато років працює над вивченням прийменників і прийменникових конструкцій, використавши зібрані матеріали українських говорів Одеської області, зробив аналіз вживання деяких прийменникових конструкцій у діалектній мові.

Доцент М. Ф. Болтенко в доповіді „До історії назви острова Березань“ викрив антинаукові намагання деяких істориків і лінг-

вістів пояснити назву острова Березань від турецького „Бирюузен“ і нормандського „Бьорке“ і доводить, що ця назва споконвічно зв'язана з етно-лінгвістичним слов'янським оточенням.

На нараді було обговорено „Програму збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови“. Аспірант І. Й. Тараненко, який брав участь у декількох експедиціях і збирав матеріал за новою Програмою, зробив цілий ряд конкретних зауважень і пропозицій. Всі ці зауваження були надіслані до Інституту мовознавства і в основному схвалені на Третій республіканській діалектологічній нараді.

Нарада заслухала також інформації представників вузів VI квадрату. Не всі кафедри української мови вузів VI квадрату після першої наради провели достатню роботу в справі збирання матеріалів для атласа. Якщо кафедра Одеського державного університету протягом 1948/49 учбового року організувала чотири діалектологічні експедиції в райони області, то кафедри Одеського педагогічного інституту, Миколаївського, Херсонського, Запорізького і Мелітопольського педагогічних інститутів провели тільки по одній діалектологічній експедиції.

До діалектологічної роботи залучено чимало студентів стаціонарного і заочного відділів у більшості вузів квадрату. На підставі зібраних матеріалів студенти виконують курсові й дипломні роботи, а більшість аспірантів пише дисертації.

Кафедрою української мови Одеського державного університету опубліковано „Методику збирання діалектного матеріалу“ і підготовлено до друку „Матеріали до історії українських говорів Одеської області“ (12 др. арк.)

Друга міжобласна діалектологічна нарада VI квадрату підбила підсумки діалектологічної роботи на півдні України. Немає сумніву, що вона стане значним поштовхом в розгортанні цієї роботи з новим, ще більшим розмахом.

А. П. БІЛОШТАН

ЛЬВІВСЬКА МІЖОБЛАСНА ДІАЛЕКТОЛОГІЧНА НАРАДА

В середині квітня ц. р. у Львові відбулася друга міжобласна діалектологічна нарада, в якій взяли участь представники кафедр української мови Львівського університету, Львівського педінституту, Станіславського, Луцького й Дрогобицького учительських інститутів. Від Інституту мовознавства АН УРСР в нараді брав участь ст. науковий співробітник Ф. Т. Жилко.

На міжобласній нараді були підведені підсумки першого року збирання матеріалів для III тома Діалектологічного атласа української мови, обговорено перше видання Програми для збирання матеріалів до атласа.

Кафедра української мови Львівського університету (завідувач кафедри доц. Г. І. Чередниченко) у зв'язку з тим, що торік ще не було Програми для збирання діалектних матеріалів, уклала питальник з лексики й фразеології для збирання діалектного матеріалу західноукраїнських говорів (автор доц. Г. І. Чередниченко).

У студентському мовознавчому гуртку філологічного факультету доценти кафедр прочитали ряд доповідей про фонетичну транскрипцію (доц. І. І. Ковалик і Є. Ф. Шило). У травні цього року кафедра організувала одноденну поїздку 27 студентів до одного із сіл Винниківського району, Львівської області, де студенти, розподілившись на групи, провадили запис за Програмою, практично засвоюючи принципи фонетичної транскрипції.

Ужгородський університет в Закарпатській області організував записи студентів для атласа в 24 населених пунктах, проте експедиційним шляхом відбулися записи тільки в 4 селах. Зв'язок університету з міжобласним кабінетом, на жаль, дуже погано налагоджений.

Кафедра української мови Львівського педагогічного інституту (завідувач доцент У. К. Редько) в 1948 році обслідувала за Програмою 10 населених пунктів. Луцький учительський інститут (завідувач кафедри української мови ст. викладач Жолдак) під час зимових канікул провів записи в 20 населених пунктах. Станіслав-

ський учительський інститут (завідувач кафедри української мови доцент Б. Кобилянський) зібрав матеріали в 24 населених пунктах.

Міжобласний діалектологічний кабінет визначив, згідно з інструкцією Інституту мовознавства, сітку населених пунктів III квадрату; до кожного вузу надіслані списки населених пунктів, в яких будуть провадитись записи для атласа.

На другій міжобласній нараді накреслено цілий ряд конкретних заходів по збиранню матеріалів до Діалектологічного атласа української мови. Особливу ж увагу було звернуто на організаційний момент. Підвищити відповідальність завідувачів кафедр української мови, залучити всіх викладачів кафедр до керівництва студентськими експедиціями, надати масовість цій роботі — ось наші першочергові завдання в діалектологічній роботі.

РЕЦЕНЗІЇ

Доцент А. А. Москаленко, *Методика збирання діалектного матеріалу (Видавництво Одеського державного університету, Одеса, 1949 р.).

В умовах розгортання роботи по створенню грандіозного багатотомного Діалектологічного атласа нашої соціалістичної Батьківщини, здійснення якого повертає до себе велику увагу з боку не тільки лінгвістів, а й широкої громадськості, видання методико-популярizaційних робіт на допомогу збирачам діалектних матеріалів є явищем безсумнівно вчасним і вельми бажаним. Популяризація досягнень радянського мовознавства, заснованого на новому, марксистсько-ленінському вченні про мову, популяризація радянської лінгвістичної географії, вироблення методичних настанов для збирачів діалектних матеріалів, обмін досвідом польової практики — все це є необхідною і потрібною справою діалектолога. Саме з урахуванням подібного роду настанов побудована і робота доцента А. А. Москаленка: „Методика збирання діалектного матеріалу“. Брошура складається з шести розділів: 1) Вступ, 2) Методи збирання діалектного матеріалу, 3) Організація експедиції, її структура, склад, 4) Вибір маршруту експедиції, 5) Добір осіб, од яких треба записувати діалектний матеріал, 6) Як записувати діалектний матеріал.

Невеличкий розмір брошури, звичайно, не дозволяє охопити всі деталі методики збирання діалектного матеріалу, проте найголовніші з них автором охоплені. Зокрема слід відмітити, що оцінка різних методів збирання діалектного матеріалу подається не абстрактно, а в багатьох випадках з урахуванням проведеної практичної роботи, з ілюструванням прикладами. Крім того, автор звертає особливу увагу на висвітлення заходів для усунення можливих труднощів та хиб під час використання того чи іншого методу. Так, для усунення хиб анкетного способу збирання матеріалу автор з цілковитою підставою радить проводити із студентами — майбутніми вчителями — навчання на тему „Як треба заповнювати анкету“; те ж саме із студентами-заочниками. Для навчання ж учителів слід використовувати районні наради вчителів, на яких з цією метою обов'язково включати доповіді з питань діалектології.

Належну увагу приділяє автор і вивченню історії населених пунктів та з'ясуванню дат їх заснування, що, безперечно, допоможе осмисленню зібраних діалектних матеріалів.

Автор подає досить цінні зауваження щодо збирання відомостей про населений пункт, в якому провадиться запис, про добір відповідачів, про вироблення маршруту експедиційної групи.

Користь дадуть для наших записувачів і поради про те, як вести з відповідачами розмови.

Підкреслення в брошурі того, що експедиційна робота — не розвага, а важка праця, яка вимагає глибокого наукового інтересу, значної затрати сили, наполегливості та ентузіазму; вимога знання побуту селян, знання тих речей, про які саме йде мова під час запису; вимога заповнення і повного оформлення всієї Програми на місці запису, тобто не виїжджаючи з населеного пункту, — все це становить елементарні, але цілком необхідні поради для всіх бажаючих прикласти свої сили для польової роботи.

Проте поряд із зазначеними позитивними рисами робота А. А. Москаленка, на жаль, містить цілий ряд неправильних, плутаних положень і порад.

Невдало, на нашу думку, автор брошури запроваджує ще якийсь особливий метод вивчення говорів — стаціонарний (стор. 4—5). Чим відрізняється дослідження говору експедиційною групою чи окремим записувачем, що можуть перебувати в даному населеному пункті як короткий час, так і досить довгий, від дослідження людиною, що живе в даній місцевості? Істотної різниці ми не знаходимо. Цілком правильно наголошуючи на тому, що одним із першочергових завдань працівників українського мовознавства є створення Діалектологічного атласа української мови, автор, проте, чомусь таку велику увагу віддає засобам збирання матеріалу для монографічного дослідження (стор. 4—5, 7—8). Ми не відкидаємо важливості створення монографій, особливо для великих за площею територій. Це диктується необхідністю застосування певного роду контрольних заходів. Як би добре не була укладена програма по збиранню діалектних матеріалів для ДАУ, як би добре не обміркували її на діалектологічних нарадах, — все ж таки всіх, можливо й кращих, моментів для запису вона не зможе врахувати. І тільки після закінчення збирання матеріалів, при картографуванні та вивченні матеріалів атласа виявляться певні недоліки Програми. Отут-то в пригоді стануть монографічні дослідження. Таким чином, робота над ДАУ не зв'язує творчої наукової ініціативи на місцях, а, навпаки, зобов'язує посилювати її активність, зобов'язує одержаними в ході праці над монографіями практичними і теоретичними висновками систематично ділитися на діалектологічних нарадах і в наукових збірниках для поліпшення роботи над ДАУ.

Основне завдання, що стоїть перед нами, — це створення Діалектологічного атласа. Все мусить бути підпорядковане цій роботі. Не можна припускати найменшого хаосу в збиранні діалектних

матеріалів, не можна збирання проводити за всілякими програмами і анкетами, а тільки за однією Програмою.

У брошурі (стор. 5—6) розповідається про досить жваве збирання в селах Одеської області матеріалів анкетним методом. Проте, коли анкетним методом збирається матеріал і з лексики, і з синтаксису, і з морфології, і з фонетики, то немає рації надсилати ці анкети вроздріб. Бо кінець кінцем вони попадають, звичайно, на селі до одних і тих же осіб, яким робота вроздріб особливо полегшення не дає. Внаслідок такого роздрібнення частина анкет залишається без відповідей, а загальна картина говору села нез'ясованою. Це не може не створювати перешкоди для використання добутих анкетних даних при укладанні атласа.

Зовсім неправильна і вносить багато плутанини така порада: „Кожна ланка діалектологічної експедиції повинна бути так укомплектована, щоб один її учасник збирав матеріал з лексики, другий з синтаксису, третій з морфології, четвертий з фонетики, а п'ятий збирав би зразки живої народної мови. Така спеціалізація членів ланки дає можливість: 1) скоріше і глибше вивчити питальник, 2) швидше зібрати матеріал без будь-яких огріхів, пропусків“ (стор. 9—10). Ця порада абсолютно відкидає можливість контролю за точністю записів не тільки під час самої експедиції, але й під час укладання атласа.

До того ж подібна порада орієнтує на записи прямим опитом, а це можна практикувати тільки для лексики і фразеології. Абсолютно шкідлива подібна порада для запису інших розділів Програми. Подібні поради вносять тільки плутанину в організацію записування діалектного матеріалу.

Адже ж усі члени експедиційної групи провадять запис діалектного матеріалу, спостерігають мову різних поколінь, а потім уже на основі всіх записів членів експедиційної групи провадиться заповнення пунктів Програми. Ніякого іншого поділу не потрібно, він взагалі шкідливий.

Додержання єдиної системи фонетичної транскрипції в усіх записах для Діалектологічного атласа української мови — одна з елементарних, а проте надто необхідних умов. А. А. Москаленко в цій брошурі радить систему фонетичної транскрипції, трохи відмінну від прийнятої в Програмі Інституту мовознавства АН УРСР, ще торік ухваленій на Другій республіканській діалектологічній нараді (1948 року), а саме: автор радить вживати \tilde{z} після приголосних, що не палаталізуються перед i , втрату дзвінкості приголосних позначати малою буквою відповідного глухого приголосного, яка ставиться праворуч вгорі. Приймаючи в основному положення фонетичної транскрипції Програми Інституту мовознавства, А. Москаленко чомусь робить крок назад, запроваджуючи подібні позначення.

Треба рішуче засудити подібні спроби змінити фонетичну транскрипцію, бо вони вносять плутанину в наші записи. Система записів має бути єдиною.

Проте, незважаючи на відзначені нами найбільш істотні недоліки, праця А. А. Москаленка, гадаємо, буде корисним посібником для наших діалектологів — збирачів матеріалів для Діалектологічного атласа української мови.

В. М. Брахнов.

ХРОНІКА

Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка в серпні 1948 року організував першу діалектологічну експедицію в складі 5 студентів філологічного факультету під керівництвом ст. викладача З. К. Животкової до Лубенського району, Полтавської області.

За два тижні експедиція записала матеріали в 3 населених пунктах, збрала велику кількість текстів.

Перед виїздом до намічених за сіткою січень експедиція відвідала Лубенський краєзнавчий музей, де ознайомилася з історією Лубенського району.

Під час зимових канікул, 1948/49 р. членами діалектологічного гуртка університету записано матеріал у 12 населених пунктах.

* *
•

При Харківському державному університеті ім. О. М. Гоголя (завідувач кафедри української мови доцент Ф. П. Медведєв) студенти діалектологічного гуртка протягом зимових канікул провели записи діалектного матеріалу в 35 населених пунктах Дергачівського, Зміївського, Золочівського, Зачепилівського й Харківського районів області.

* *
•

Студенти Кам'янець-Подільського педагогічного інституту (завідувач кафедри української мови проф. А. Степанов) протягом зимових канікул 1948/49 навчального року провели записи діалектного матеріалу за Програмою Інституту мовознавства в 20 населених пунктах Віньковецького, Волоченського, Дунаєвського й Старосинявського районів області.

* *
•

При Дніпропетровському державному університеті студенти філологічного факультету (завідувач кафедри української мови

доцент В. С. Ващенко) протягом зимових канікул 1948/49 навчального року записали діалектний матеріал у 25 населених пунктах Дніпропетровської області.

У квітні ц. р. експедиційна група в складі 12 студентів і керівника ст. викладача Л. І. Дорожанської провела запис в 7 населених пунктах Петриківського й Царичанського районів Дніпропетровської області.

* *

*

Вінницький педагогічний інститут (завідувач кафедри української мови доцент І. Є. Грицютенко) літом 1948 р. організував діалектологічну експедицію в Барський район під керівництвом ст. викладача М. Л. Охрименка. Записано матеріал в трьох населених пунктах. Під час зимових канікул 1948/49 навчального року під керівництвом доцента І. Є. Грицютенка була організована діалектологічна експедиція в Уланівський район області. Зібрано матеріал для атласа в трьох населених пунктах.

Крім того, учасники діалектологічного гуртка записали за Програмою матеріал у 18 населених пунктах області.

* *

*

При Полтавському педагогічному інституті ім. В. Г. Короленка учасниками діалектологічного гуртка (завідувач кафедри української мови ст. викладач К. М. Кузьмич) протягом зими 1948/49 р. записано діалектний матеріал за Програмою в 22 населених пунктах Карлівського, Кременчуцького, Козельщанського, Миргородського й Шишацького районів, Полтавської області.

Лебединський учительський інститут (завідувач кафедри мов ст. викладач Ф. Я. Середя) під час зимових канікул організував запис діалектних матеріалів за Програмою в 20 населених пунктах Білопільського, Краснопільського, Лебединського, Недригайлівського й Троянецького районів, Сумської області.

* *

*

Житомирський педагогічний інститут (завідувач кафедри української мови доцент Т. В. Баймут) в серпні 1948 року під керівництвом викладача М. В. Кравчук організував діалектологічні експедиції в складі 5 студентів. Записано матеріал для атласа в 8 населених пунктах Андрушівського, Дзержинського, Житомирського, Троянівського й Чуднівського районів, Житомирської області.

* *

*

Сталінський педагогічний інститут (завідувач кафедри української мови ст. викладач Ф. С. Горчевич) в серпні 1948 року

надіслав діалектологічну експедицію в Ольгинський і Селидівський райони. Записано матеріал для атласа в 4 населених пунктах.

* *
*

Вчитель П. П. Мулярчик за Програмою Інституту мовознавства АН УРСР зробив запис говірок української мови с. Виходи, Алексієвицької сільради, Дрогичинського району, с. Охово, Жабчицького району, с. Галево, Пінського району, Пінської області (Білоруська РСР).

Крім старанно заповнених пунктів Програми, тов. Мулярчик на багатьох зошитах записав суцільні тексти мови, фольклорні матеріали і т. д.

До записів с. Виходи, Алексієвицької сільради, Дрогичинського району додано ще й обласний словник на кілька тисяч слів.

З М І С Т

Л. А. Булаховський, Наші завдання	3
Б. О. Ларін, Про методологію радянської лінгвістичної географії	6
К. К. Цілуйко, До вивчення топоніміки Радянської України	15
А. А. Москаленко, Про зміни в українських діалектах після Великої Жовтневої соціалістичної революції	32
П. С. Лисенко, Зміни в лексиці сучасного колгоспного села	44
Ф. Т. Жилко, Зауваження про методику запису діалектного матеріалу	59
Ф. Т. Жилко, Третя республіканська діалектологічна нарада	69
Ф. П. Смагленко, Друга міжобласна діалектологічна нарада в м. Одесі	73
А. П. Білоштан, Львівська міжобласна діалектологічна нарада	76
Рецензії:	
В. М. Брахнов, Доцент А. А. Москаленко, Методика збирання діалектного матеріалу	78
Хроніка	82
